

Живадин Јовичић

UDK 911.3:504.03 (497.11)

Прегледни чланак

КОПАОНИК - ЗАШТИТА И РАЗВОЈ ТУРИЗМА

Изградњом хотела и проглашењем дела Копаоника за Национални парк створени су конфликтни односи између развоја туризма као тржишне категорије и заштите природе као законске обавезе. У вези са тим појавила су се два основна проблема: помањкање квалитета питке воде на висини од око 1700 м за осам до десет хиљада посетилаца и сталних становника и превазиђеност па и амортизованост система за пречишћавање отпадних вода. Радикална решења су: измештање туристичког центра што је нереално или укидање закона о Националном парку што би било поражавајуће. "Средња" решења захтевају перманентна истраживања и доношење компетентних одлука.

Кључне речи: туризам, заштита, Копаоник, Национални парк, еколошки ризик, туризмологија

УВОД

Планине се морају перманентно и систематски истраживати. Планине су наша еколошка резерва и одступница, оне су управо тај ресурс о чијем се коришћењу мора говорити искључиво са становишта заштите. Планине су наметнуле и свест о интегралној заштити природе па и заштити животне средине у целини. Заштитом планина, наиме, истовремено стављамо под режим заштите биљни свет, воде и ваздух - три најважнија елемента у животу човека. Очувана природа планина је снажан амортизер и за све еколошке експецесе у суседним равницама и котлинама.

Ипак, планине су захваћене променама које су, чини се, неминовност и ту њихову трансформацију, често стихијску а углавном недовољно проучену, већ данас морамо схватити као упозорење да се сутра не бисмо суочили са нерешивим проблемом.

Ако је трансформација планинског простора неминовност онда све те промене треба регистровати и објаснити да бисмо будуће промене могли пратити и контролисати. У вези са тим намеће се чињеница о глобалним и парцијалним истраживањима планинског простора. По нашем мишљењу, од подједнаке су важности оба аспекта. Значи, пуну пажњу морамо поклонити проучавању сваке планине појединачно, али и глобалним истраживањем планинског простора у целини као и његових мањих и већих захвата да бисмо дошли до географско-филозофских постулата о суштини трансформације.

Посебно треба нагласити неисцрпне могућности географског истраживања различитости планина па и њихових трансформација са становишта висине, облика, геоположаја или могућег утицаја на друге релевантне појаве као што су насељеност, саобраћај и привреда. Ниска и усамљена Фрушка Гора, на пример, и висока веома горостасна и са приграничном позицијом Шарпланина суште су супротности по било којим елементима да их посматрамо па и у погледу трансформације, досадашње или пројектоване. Ловћен, Бесна Кобила, Хомољске планине и безброј других могућих компаративних посматрања довели би нас до посебних али сасвим сигурно и до познатих закључака. Због тога се и залажемо за перманентна истраживања којима бисмо обезбедили увид у трансформацију и систематизовали појаве које угрожавају интегритет планина и пре свега њихову веома осетљиву природу.

Еколошки ризик стихијског развоја планинског туризма

О развоју планинског туризма углавном се говори афирмативно. Нарочито се истичу ефекти заустављања иселавања и привредног активирања у другом погледу непродуктивних елемената природе као што су планински врхови и косе, снежне падавине или инсолација. Наравно, ту су и економски ефекти свеједно да ли је реч о девизном приливу или подстицају туризма у развоју других привредних делатности као што су саобраћај, грађевинарство или трговина. Нећемо истицати, међутим, проблеме развоја зимско-спортских туристичких центара као што су Копаоник или Брезовица. Реч је о високим трошковима и ниској акумулативности, карактеристичним за привредно-туристичке активности а посебно на високим планинама. Слободно можемо рећи да се проблеми пословања појачавају са растом надморске висине туристичких локалитета а појаве топлих зима и хладних лета могу због неискоришћености капацитета довести привредна предузећа до несагледивих тешкоћа.

Са порастом надморске висине туристичких локалитета појачавају се, међутим, и еколошки ризици. Осетљивост природе планина је нарочито изражена у зони врхова где владају посебни микроклиматски услови и где је најјаче гравитационо дејство. Због тога и морамо прихватити као синтагму да планине треба привредно активирати од подножја према врховима а штитити њихову природу од врхова према подножју. И овом приликом наведимо речи Едмунда Хиларија, првог освајача Монт Евереста

1953. године који је рекао: "да нестајање шума, ерозија и туризам наносе огромну штету Хималајима и да би у вези са тим требало зауставити даље повећање броја становника али и број туристичких посетилаца требало би расподелити на већи број места". Сушење шума је према надлежним стручњацима цивилизацијски проблем, те се не може свести на један узрочник, а туризам је по нашем мишљењу цивилизацијска потреба чије задовољење не би смело бити нови узрочник угрожавања природе на планинама. Ако се шуме морају сећи због уређења скијашких стаза и пробоја жичара не би требало ни једно дрво уклонити због изградње хотела. Загревање хотела, отпадне воде и тоне других отпадака морају пресудно утицати на избор локација за градњу. Заштита природе на планинама мора бити претпостављена било којем другом критеријуму туристичке изградње.

Просторно планерски аспекти заштите природе планинских подручја

Неке планине или њихови делови проглашени су за националне паркове или резервате. Такав је случај са Копаоником, Таром или Фрушком Гором. Сматрамо да то није довољно и да би требало размислити о неком степену заштите планина у целини. Тиме бисмо истакли све већи значај планина али уважили принцип и потребу интегралне заштите природе.

Становништво, саобраћај и индустрија сконцентрисани су углавном у пространим равницама, котлинама и речним долинама. У вези са тим су ваздух и речни токови па и плитке издани највише угрожени у индустријским центрима и већим градским насељима а по томе су познати Бор, Панчево, Косовска Митровица, али и Београд, такође. Може се доста учинити али се не може радикално решити проблем заштите животне средине у градским насељима. Сматрамо да се овај проблем мора решавати и у ширим просторним оквирима на релацији односа планинских и низијских зона. Нужно је да се просторним плановима Републике географски акцептирају проблеми заштите животне средине и у томе посебно проблем заштите природе. Планине појединачно и планинске зоне у ширем смислу морају бити полазишта свих еколошких опција које неумитно постају ограничавајући фактор развоја. Значи, проучавајући трансформацију планинског простора посебно морамо уочити њене негативне тенденције. Просторним плановима ширих територијалних целина могу се предупредити у еколошком погледу неке нежељене последице.

КОПАОНИК - ЈЕДАН ОД ПОЛОВА РАЗВОЈА ТУРИЗМА У СРБИЈИ

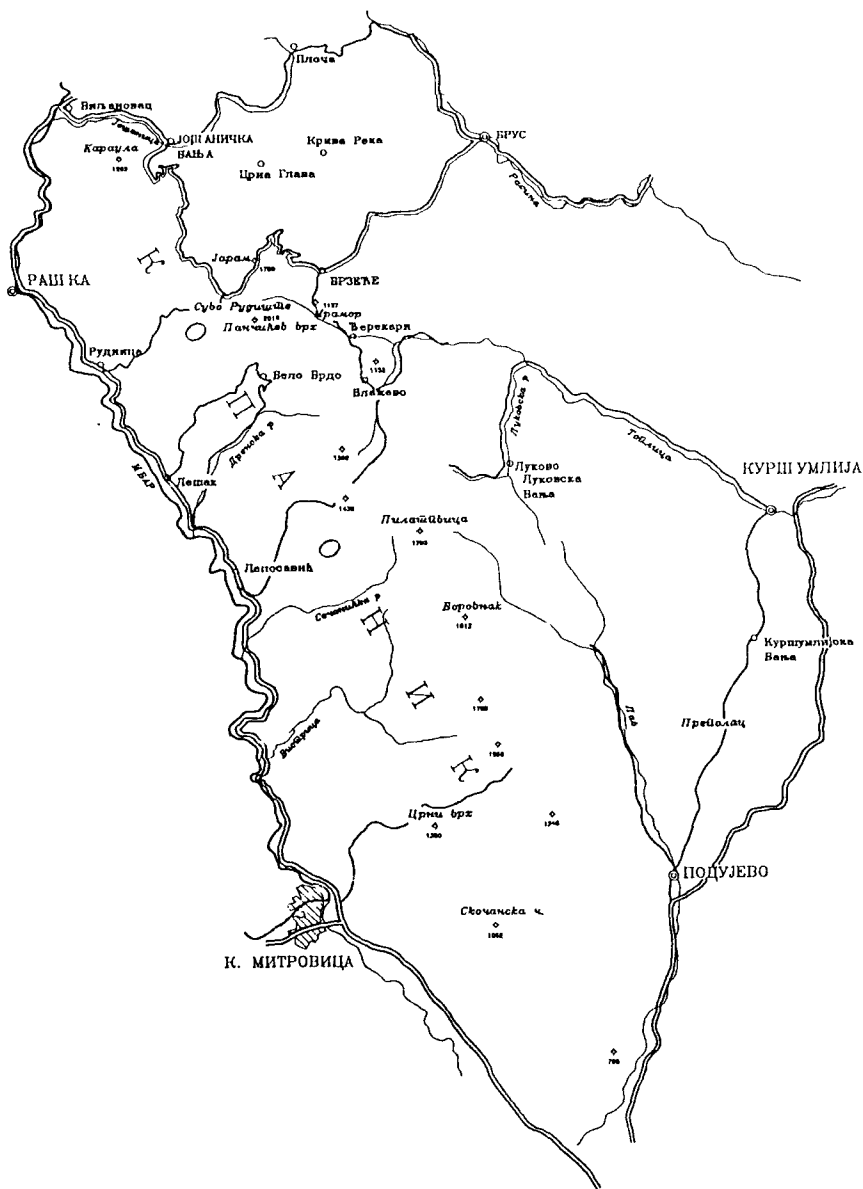
Завршетком етапе покривености хотелима мреже градских насеља, у Србији је отпочела етапа јаче изградње приоритетних туристичких места и подручја. У томе се и по капацитетима за смештај и по оствареном промету истичу: Београд, Врњачка Бања, Нови Сад, Брезовица, Златибор, Сокобања, Бердапско подручје, магистрални правац Београд - Ниш и Копаоник. Поред мотивских вредности, на појачану изградњу у овим местима и подручјима утицали су и други чиниоци као што су интензивнији развој других делатности (саобраћај, енергетика, здравство) или усмеренија друштвена иницијатива (Београд, Копаоник и тако даље).

Својим највишим врхом од 2.017 m Копаоник се уврстио у високе планине Србије. У Србији постоје виши врхови (Проклетије, Шара и Стара планина), али је Копаоник у предности због:

- своје централне позиције,
- своје историјске улоге и
- мотивски веома богатог окружења.

Јужнија позиција Проклетија и Шаре и источнија позиција Старе планине у односу на Копаоник, појачавају колебљивост климатских промена чиме се доводи у питање постојаност зимске туристичке сезоне. На постојаност зимске туристичке сезоне на Копаонику повољно се одражава пространост његовог масива површине преко 2.750 km². Управо, ширина копаоничког масива у правцу запад - исток од 40 до 60 km (дужа оса северозапад-југоисток је преко 80 km) стабилизује климатске прилике у зимској сезони. Посебну улогу у томе има плато Равног Копаоника на висини од 1.600 до 1.800 m који је окружен Караманом и Гобељом, као и Сувим рудиштем и највишим Панчићевим врхом. Управо, зараван Равног Копаоника је већ формиран, као туристичка позорница на којој се одвијају различите врсте зимско-спортских и летње-планинарских активности. Јасно, ова планина има две туристичке сезоне, али је зимска далеко изразитија: и по дужини трајања и по садржајима боравка. То потврђује и чињеница да се снежни покривач задржава на том најинтересантнијем делу Копаоника од 4 до 6 месеци. Изграђене жичаре које стоје на услузи љубитељима скијашког спорта и неколико одржаних врхунских такмичења, такође, илуструју усмереност развоја туризма на Копаонику.

Климатски и морфолошки, Копаоник је предодређен да буде зимско-спортски туристички центар Србије. У односу на остале високе планине у Републици, Копаоник је у предности својим повољним положајем према најизразитијим подручјима

Ск. 1. - Прегледна карта Копаника
 Map of Kopaonik

домаће тражње (Војводина, Београд) и према најважнијим саобраћајним токовима у долинама Ибра, Западне и Јужне Мораве. Осим Београда и Војводине, као главна изворишта тражње у високопланинском туризму нису од мањег значаја и градови средње величине као што су Ниш, Приштина, Крагујевац, Краљево или Лесковац и Крушевац. Уосталом, због својих предности и могућности у развоју зимско-спортског туризма Копаонику гравитира подручје Републике у целини.

Национална туристичка вредност Копаоника не проистиче само из његове водеће улоге у зимско-спортском туризму, већ и из реалних могућности презентовања овог центра на међународном тржишту. Такве могућности проистичу из близине железничке пруге у долини Ибра и аеродрома у Приштини. И нешто удаљенији аутопут у долини Велике и Јужне Мораве, такође, може се оценити као повољна чињеница, а пре свега кад је реч о Грчкој, као све интересантнијем тржишту за туризам у Србији. И на међународном тржишту, Копаоник ће ући у конкуренцију већег броја зимско-туристичких центара; у фази промоције, Копаоник ће бити интересантан као нова дестинација, а затим ће одлучивати нагиб његових скијашких стаза, дужина и квалитет снежног покривача, али и комплетна туристичка услуга. Зимски спортови су основни тип туристичке понуде на Копаонику. Та понуда, као што је речено, чини Копаоник јединственим у Србији и сврстава га у туристичке центре међународног значаја. Понуда ове планине, међутим, располаже и другим занимљивим садржајима, као што су: летњи боравак, планинарење, лов, риболов или брање планинског воћа (купине, јагоде, боровнице). Летњи боравак, захваљујући висинском климату има рекреативно-стимулативно а у нижим деловима и рекреативно-релаксирајуће обележје. Остали садржаји боравка, а пре свих планинарење, проистичу из грандиозности и разноликости ове планине; стрме литице, благо заталасане заравни, густе склопови шума, простране зелене ливаде, брзи потоци и јаки извори, прекрасни видиковци, ћудљива природа и пријатни људи, небројене занимљивости и реткости... Копаоник је планина која узбуђује, то је "прекрасан крај Србије", како је говорио велики научник и заљубљеник у ову планину, природњак Јосиф Панчић.

Веома богату и са могућностима специјализације туристичку понуду Копаоника, захваљујући географском положају, могуће је проширивати и укрштати. Копаоник лежи у мотивски хетерогеном простору у којем доминирају бање, и манастири. Могућно је издвојити два појаса окружења примарне понуде Копаоника: - ужи, поткопаонички, са Јошаничком и Луковском бањом, Ибром, старим утврђењима (Козник, Брвеник), црквом Павлица и мањим

градским насељима, као што су Рашка и Брус и - шири, корелациони, у којем су Матарушка, Богutowачка и Куршумлијска Бања, или Жича, Студеница, Сопoћани, Нови Пазар, Косовска Митровица и други мотиви.

Поткопаонички појас у целини се може укључити у јединствену понуду Копаоника али се може и самостално презентовати (бањски или риболовни туризам).

Корелациони појас по својој мотивској атрактивности је врло снажан и добро компонована и презентирана понуда могла би бити интересантна за инострану туристичку публику. Заиста, споменици и документа далеких векова, благотворно дејство термоминералних вода и терени за зимске спортове врхунског квалитета нису тако уобичајена појава у туристичкој понуди неког ужег региона.

Корелациони појас није строго омеђен нити се може говорити о његовој постојаности. Вештином у просторној и оперативној организацији и стручним и способним кадровима може се значајно ширити оквир понуде у корелационом мотивском простору Копаоника. То ће зависити од порекла и структуре туристичке публике; за удаљенију и богатију туристичку публику могу се у понуду укључити посете Крушевцу, Приштини, па можда и Нишу и Скопљу. Могуће су, свакако, разноврсне комбинације: по правцима кретања, по времену трајања, па и према транспортним средствима. У вези са тим, туристичка понуда Копаоника се може комбиновати и са боравком на Црногорском приморју или у Београду, преко чијег аеродрома добрим делом ће се одвијати и промет према овој планини.

Вредносни квалитет Копаоника као туристичког мотива долази до изражаја у повећању рецептивних капацитета и у све масовнијем туристичком промету. Илуструјемо: 17 жичара и 6 преносних ски лифтова са капацитетом превоза од 10.000 смучара на сат, паркинг за стотину аутобуса, водовод за 7.000 корисника, око 6.000 лежаја у хотелима и одмаралиштима ... Близу 600.000 ноћења у 1990. години, од тога 100.000 страних, уврстили су Копаоник међу најпосећеније туристичке центре у Србији. Још је више урађено на плану изградње инфраструктуре.

Копаоник је висока и пространа планина и његова разноврсна мотивска атрактивност за различите врсте туристичког промета захтева саобраћајно отварање из више праваца. У току су завршни радови на модернизацији пута према Брусу. Сматрамо да би одмах требало почети и са модернизацијом пута према Луковској бањи и Куршумлији, а нешто касније то би требало

учинити и са путем Александровац-Јошаничка бања. Најзад, требало би испитати могућности успостављања везе жичаном железницом између Јошаничке бање и Равног Копаоника.

МЕТОДОЛОШКИ ПРИНЦИПИ И КРИТЕРИЈУМИ ТУРИСТИЧКОГ АКТИВИРАЊА НАЦИОНАЛНОГ ПАРКА "КОПАОНИК"

Реч је о принципима као основним правилима и о критеријумима као јединственим мерилима. За све националне паркове Србије, у законима којима су основани, пише да је реч о "посебним природним вредностима". Такве вредности се стављају под заштиту њима одређених институција. Закони су проглашени, проблем заштите се тек отвара или, наметнуло се питање - како очувати заштићено. У чл. 8 Закона о проглашењу националних паркова Копаоника, Таре и Бердапа истоветно дословно стоји: "Одредбе става 1. овог члана не односе се на започету изградњу објеката који се изводе на основу одобрења за изградњу" (Службени Гласник Социјалистичке републике Србије бр. 29, од 30. VII 1988. г.). Закони су сасвим сигурно закаснили јер су изузетне природне вредности чијом се заштитом они баве биле још "изузетније" до изградње тих (туристичких) објеката.

Закони су затекли објекте за развој туризма али је остављена и могућност да се доношењем просторних планова та питања накнадно регулишу; на примеру Копаоника су "регулисана" у смислу да је међу *основне циљеве и задатке* стављен и "усмерен развој постојећих и нових активности по садржају и интензитету прилагођених захтевима националног парка; развој рекреације, спорта и туризма који су компатабилни са функцијама Националног парка и зато ће имати изразиту предност над осталим активностима [2, 229].

Дилеме нема, скупштина Србије је усвајајући просторни план Националног парка Копаоник на својој седници од 28. XII 1988. године дала развоју туризма изразиту предност над осталим делатностима; - и не само то, врло детаљно се у Просторном плану разрађује концепт развоја туризма за масу корисника граничног капацитета 24-30.000 посетилаца "у вршном тренутку на укупној површини Националног парка" (примењен норматив 2-2,5 по хектару). На исти начин добијен је и гранични број лежаја од 24.000 али примењен је "искуствени норматив за планинске туристичке центре" по коме је однос стационараних гостију према излетницима приближно 60:40%. Можда у неком од националних

паркова на овај званичан начин (Просторни план као званичан акт) и применом одређених норматива ("искуствених") доведена у питање не само дефиниција и појам националног парка већ и методологија њиховог проглашавања па и коришћења или можда друкчије и није могло бити ако је компромис као што видимо, добио законску основу.

**Национални паркови су националне природне вредности
које се морају и проглашавати, штитити на
основу истих принципа**

Не бисмо улазили у могућу широку расправу о типовима националних паркова ("америчком", "европском" или можда "балканском") али бисмо уважили у закон унету формулацију да су то "посебне" или и "изузетне" природне вредности. Национални паркови нису објекти већ одређене просторне величине, што би морало значити и обавезати да су ти простори у целини "посебне" или "изузетне" вредности (Копаоник - 11800 хектара, Тара - 19200 хектара, Бердап - 63500 хектара). Законом о Националним парковима стављене су под заштиту (члан 1.) и културно историјске вредности у њиховим просторним оквирима. Да ли су заштићени остали објекти (хотели, сеоске куће и др.) који нису поменути у Закону а који се налазе на територији националних паркова или - могу ли и они бити препуштени не само надлежности просторних планова већ и стриктних ГУП-ова и ДУП-ова.

У проглашењу националних паркова, између многих ствари које претходно треба темељно обрадити, незаобилазно је и питање шта са започетим објектима који не спадају у културну баштину, односно шта у случају Копаоника са хотелима? Овим питањем отварамо још важније питање: може ли се уопште и проглашавати неки простор за национални парк у којем постоје привредни објекти, па макар то били и хотели. Чињеница да су хотели, Универзална спортска дворана па и неки други објекти грађени и после проглашења националног парка не оставља никакве сумње у потврдан одговор. Ни у једном, моменту, међутим, не доводимо у питање могућност туристичког активирања националних паркова, спорни су само модалитети. Напротив, проглашавањем одређених територија за националне паркове у којима се већ налазе хотели као привредно-прометни објекти, створена је трајно конфликтна ситуација које не одговара ни туризму као кориснику ни националним парковима као заштићеним просторима и тако долазимо до контроверзних теза:

- национални паркови су законом заштићени да се не би секла шума и масовном градњом даље деградирале "изузетне" или "посебне" природне вредности,

- просторним планом као законским документом се заштићује изграђено али допушта и нова градња.

Допуштајући нову градњу, и то хотела као привредно-проектних објеката (обавезно се греју и имају отпадне воде), просторним планом је дезавуисан не само принцип заштите већ проширена и предметна материја заштите. Наиме, у закону се осим природних стављају под заштиту и културно-историјске вредности (члан 1.) али не и хотели и било шта друго. Очигледно, да Закони о проглашењу националних паркова или нису довољно прецизни или нису консеквентни. Требало би значи, законом се одредити према објектима туристичке привреде. Сматрамо апсурдним да се Законом пренесе овлашћења на просторне планове којима се може предвидети нова градња. Још је већи апсурд да се законом као што је случај са Копаоником, одобрава започета изградња.

Против изградње хотела у националним парковима

Изградња у националним парковима трајних и пре свега изградња објеката намењених привредном искоришћавању је еколошки ризик. Ако под ризиком подразумевамо излагање опасности природе националних паркова као посебних или изузетних вредности, онда је сасвим јасно да је изградња као "изграђивање" као "урбанизовање" као "надградња" неприродни чин који може пореметити равнотежу у природи, угрозити екосистеме. Говоримо о могућности поремећаја који се могу манифестовати у форми нових ерозивних млазница, промени ваздушних струјања, одстрањивању једног или више шумских стабала, протеривању птица и других врста живог света. Изградња је, значи, сасвим сигурно, облик насиља у националним парковима над природом коју смо оценили као посебну или изузетну вредност.

Изградња је противприродни чин али су изграђени објекти трајна опасност за природу, пре свега због својих функција које могу утицати на промену састава ваздуха, на угрожавање текућих и подземних вода или на деградирање педолошког покривача и биљног света. Хотели су, управо такви објекти и није им место у националним парковима. Сувишно је подсећати да се хотели морају у већем делу године загревати а то значи и ослобађати се те утрошене енергије у облику различитих испарења и отпадних вода, пре свега.

Можда се никада неће догодити да исцури или се пролије мазут намењен за грејање хотела, можда се никада неће излити канализација, можда ће се отпатци редовно скупљати и односити, "можда". Ризици као могућност и опасност постоје, могло би се говорити о мањим или већим ризицима, о великим или највећим могућностима обезбеђења од ризика али се ризици не могу искључивати. Још би апсурдније било говорити о еколошким праговима и капацитетима имајући у виду да је и само један хотел ризик за угрожавање природе.

Хотел није ливница нити било који други индустријски објекат али јесте привредно-технолошки и привредно-прометни погон. Хотел је, као што смо рекли, потрошач енергије али је то и специфични привредни погон и због концентрације и изузетне динамичности људског фактора који чине хотелски гости. Овде посебно имамо у виду све врсте саобраћаја-неодвојиву компоненту туристичког промета. Саобраћај је као што знамо, а пре свега аутомобилски, највећи аерозагађивач. С обзиром да су национални паркови у Србији и Црној Гори углавном планински то аутомобилски саобраћај доминира у транспорту туристичких посетилаца. Закључак би могао бити - што су хотелски капацитети већи и што су на већој надморској висини то је и веће учешће туристичког аутомобилског саобраћаја у аерозагађивању. Додатни ризици у вези са аутомобилским саобраћајем су аутомеханичарске радионице и бензинске пумпе. Ове две врсте сервиса су неопходност за аутомобилски саобраћај а на Копаонику се, нпр., може у једном дану скупити до хиљаду и више аутомобила. Отпадно уље, бензинска испарења али и могуће хаварије са већим оштећењем природе потврђују тезу о аутомобилском саобраћају као изразитом ризику за планинску природу. Наглашавајући "планинску природу" уједно подсећамо на велике нагибе и брза сливања, на бројне пукотине, релативно танак педолошки покривач и нарочито осетљивост биљних врста на дејство неприродних агенаса.

И тако, уместо строге забране јавног аутомобилског саобраћаја у националним парковима, туристичко хотелска насеља утицала су на његову масовну појаву. Хиљаду аутомобила на висини од 1700 метара као што је случај националног парка "Копаоник" представљају апсурд пред којим се морају осетити одговорним сви надлежни за заштиту природе укључујући и истраживаче. Наравно, и укидањем статуса националног парка, на Копаонику би остали и даље ризици за осетљиву планинску природу. Два питања се намећу за студиознију и перманентнију обраду; како туристички активирати националне паркове и шта даље са затеченим туризмом у националним парковима.

Туристичко активирање националних паркова

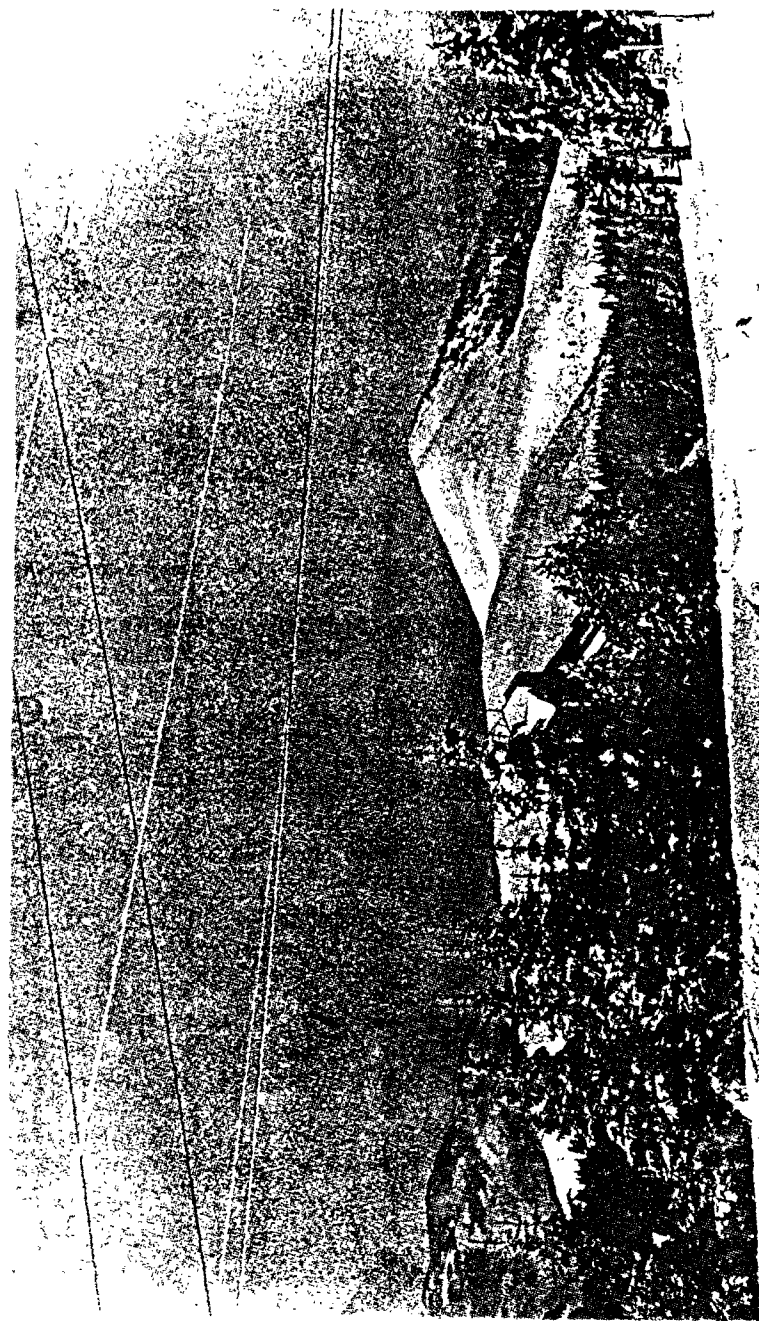
Нужно је појмовно разликовати туристичке активности и туристичку изградњу. Због тога смо се и принципијелно изјаснили против изградње хотела у националним парковима али истичемо и незамењивост туризма у презентацији ових националних и пре свега природних вредности.

Презентација националних паркова мора бити у првом плану а у том погледу подразумева се обилазак, разгледање и упознавање изузетних или посебних пјединачних и пејсажних природних вредности. То у подједнакој мери важи за различите категорије посетилаца - истраживачке тимове, школске екскурзије, туристичку публику и друге. И овде је реч о принципијелном ставу, али је јасно да код истраживања, нпр., долазе у обзир и разне врсте експеримената који би могли привремено и местимично довести и до оштећења природе. Важан је смисао истраживања а то је заштита природе па и објашњење неких феномена (болести шума, нпр.).

Морао би бити предметом посебне обраде и показивање националних паркова школским екскурзијама. У овом случају од значаја су и питања обавезности посета националних паркова ученика једне школске генерације и питања предострожности од масовних посета које могу бити праћене и непредвидљивим ексцесним појавама. И код туристичких посета где су у питању различити профили и структуре група нужно је имати прецизне програме који би укључили и могућа ограничења и различите врсте инструкција.

Туристичке или спортско-туристичке и рекреативно-туристичке активности захтевају и чвршће програме и много већу предострожност. Такви програми претпостављају претходно добро истражене и прецизно утврђене могућности привредних активности за сваки национални парк појединачно. Већ смо рекли да неке привредне активности нису спорне као што је санациона сеча шума, убирање шумских плодова, брање лековитог биља, коришћење пашњака и питање је шта би још могло доћи у обзир. И тако дођосмо до снежних стаза које су код Копаоника али и код неких других националних паркова природна основа развоја зимског и спортског туризма.

Апсурд је градити хотеле у националним парковима али је тешко оспорити коришћење природних смучарских терена. Наглашавамо природних а под тим подразумевамо нагибе и дужину стаза као и висину и трајање снежног покривача; не подразумевамо, међутим, "табање" стаза и евентуално додавање хемијских

Ск. 2.- Кораоник је једна од највиших али и једна од нај-
прострацијих планина у Србији - око 2750 km². Око 11.700
хектара проглашено је за национални парк

*Koraoonik is one of the highest but also one of the largest mountains
in Serbia - around 2750 km. Some 11.700 ha of its area is a
national park*

елемената ради дужег одржавања снега и скијашке сезоне и наравно, већу искоришћеност хотела. Зиме без снега, као што их је било на Копаонику нпр. доносе огромне штете хотелима. Хотели на висинама изнад 1.500 m као што су на Копаонику, Дурмитору па и на Шари не могу за летњи туризам озбиљније конкурисати хотелима на висинама од 1.000-1.500 m које медицински стручњаци сврставају у високе; у вези са тим познато је да повећање хемоглобина престаје већ на 1.700 m а на 2.000 m се смањује и проценат кисеоника у крви здравих организама [8, 75]. Закључак је веома јасан, хотели изграђени на нижим висинама (испод 1.500 m) погоднији су за разноврсније посетиоце (децу, старије особе, изнемогле) а не само спортисте (планинаре, скијаше), или оне који и без лекарског мишљења могу боравити на већим висинама. Теза да хотеле и из економских разлога треба градити на нижим надморским висинама тражи ширу анализу и јачу аргументацију али се и на овом месту намеће као природно логична.

Лакше је доказати да у националним парковима не би требало дозволити ни спортско-рекреативне активности. Чињеница, међутим, да је туризам (не само посете већ и рецептивни објекти) старији од законских аката о проглашењу Националних паркова неизбежно намеће и друкчија размишљања. То конкретно значи: стазе су просечене, жичаре су инсталиране, спортске активности се већ дужи низ година одвијају. Да ли су се због тога, у међувремену, неке птице одселиле, да ли је смањена дебљина земљишног покривача или се појавиле и нове ерозивне бразде, да ли су све врсте биљака на свом месту, да ли се и друга питања у вези са заштићеном природом могу поставити. Без таквих питања наравно, нема ни правих одговора у вези са неповољним утицајима спортских и спортско-рекреативних активности на законом заштићену природу националних паркова.

Спортско-рекреативне активности одвијају се на снежним покривачима и у време кад живи свет а поготово вегетација "мирује". Тиме су свакако могући негативни утицаји на природу искључени или сведени на теоретске могућности. Елиминисањем "табања" стаза и могућих хемијских интервенција ради дужег одржавања снежног покривача рекли бисмо да се у националним парковима елиминишу и ризици од зимских спортско-рекреативних активности. Летње спортско-рекреативне активности (пешачење, планинарење, јахање и др.) могу се усмеравати а морају се контролисати чиме се, такође, ризици за природу, своде на теоријске могућности. Остаје принцип који смо често истицали - за сваки национални парк и за сваку спортску рекреативну активност нужно је установити посебне програме и одговарајући режим контроле.

Како даље развијати "затечени" туризам

Знамо, изграђени су хотели и остварује се туристички промет. Национални парк Копаоник са око 600.000 ноћења годишње уврстио се међу четири најпосећенија места у Србији. Како су неки објекти грађени и после проглашења националног парка, рекли смо, да је туристичка изградња углавном раније обављена самим тим у нашој пракси је прихваћена заштитарски либералнија или мање обавезујућа верзија националног парка. Захваљујући томе надвладала је и оперативна логика "завршити започето" или "заокружити понуду".

Назад се, заиста, не може јер би то захтевало иселење туризма из националних паркова или законско поништавање ове категорије заштите природе. Остаје, трећа варијанта, неки наш концепт националног парка, у смислу - "изузетне" или "посебне" природне вредности али и "активне" заштите. Оваквим приступом вероватно доводимо у питање основне еколошке па и биоетичке принципе [9, 10] али то је стварност са којом се морамо суочити. Назад се не може али и смер тзв. "активне" или "компромисерске заштите" води у неизвесност, враћа нас на сам почетак. Можемо, наравно, редефинисати појам националног парка, мораћемо да проверимо и побољшамо законске формулације у вези са заштитом природе и то су, свакако, принципијелна питања која уместо концепта активне заштите намећу активни однос према заштити националних паркова.

Туризам из националних паркова не можемо иселити али његов развој морамо редуцирати до теоретског ризика. То конкретно значи да је нужно успоставити перманентну контролу развоја, неку врсту "дежурства", односно, теренског осматрања појава које би могле сигнализирати оштећења у природи. Реч је, управо о методи која не искључује инспекцијски надзор али пре свега подразумева редовна снимања па и лабораторијске анализе материјала са терена који би могли указати на ексцесне појаве у природи. Ту пре свега мислимо на редовне анализе узорока воде, ваздуха и земљишта али и на утврђивање реперних тачака за осматрање вегетације и нагиба у рељефу. То би свакако морао бити посао установа за заштиту природе и одговарајућих истраживача из географских, биолошких, шумарских, хемијских и других института.

Редуцирани развој туризма у условима националног парка као природе изузетне вредности предпоставља прелазак на искључиво коришћење електричне енергије, ригорозни режим поступања са отпадним водама и другим материјалима, искључивање било каквог интервентног одржавања скијашких терена и низ других

мера срачунатих на заштиту од еколошког ризика, као што је строго прописивање режима моторног па и пешачког саобраћаја. С обзиром на стечена права пре законског проглашења националних паркова, трошкови прекраћивања и природи подешавања развоја не би смели падати на терет туризма. Апсурдни су неравно захтеви за изградњу бензинских пумпи или дограђивање и једног метра нових капацитета и сервиса у функцији развоја туризма и других активности. Најтеже пада, свакако, чињеница да су се просторни планови националних паркова бавили, и били надлежни да се баве локацијама и капацитетима туристичке изградње. И то на висинама које изискују велике трошкове - грејања, допремања потребних материјала за живот у туристичким насељима и пре свега депоновање и отпремање фекалних вода и отпадака. О овоме се, свакако, морају изјаснити и стручњаци за економику туризма.

У заштити природе националних паркова нема и не може бити других важнијих питања. То је принцип свих принципа у вези са овом материјом, па су по нашем мишљењу бесмислени појмови еколошки капацитети и еколошки прагови у коришћењу природе ових националних вредности. Било који облик коришћења мора бити подређен заштити и у том смислу најбољи примери су санационе сече шума, збирање природних плодова и слично.

Национални паркови су националне вредности али они то могу уистину постати и остати на нивоу високо развијене свести о тој изузетној природи. Због тога је, поновимо, промоција и презентација националних паркова нераздвојни део њихове оперативне заштите. Туристичке посете и безризичне туристичке активности су веома моћно средство у промоцији и популаризацији националних паркова. Коришћење природних скијашких стаза и контролисање кретања туристичких група у летњим месецима могу се сматрати безризичним активностима.

Изграђени хотели и други туристички пословно - прометни објекти су фактор ризика за природу националних паркова. Такве објекте изграђене пре проглашења националних паркова нужно је ставити под еколошку контролу али се и штете евентуалног редуцирања њихових пословних активности морају надокнадити из унапред утврђених извора које ће одредити законодавац.

Нужно је, такође, преиспитивање дефиниције националних паркова али и законских формулација којима се просторним плановима дају одређене надлежности. Сматрамо да је нужно заостравати однос према заштити природе националних паркова и у вези са тим утврђивати конкретне одговорности.

Туризам је нискоакумулативна делатност и проблеми

ефективности привредно-туристичких предузећа још више долазе до изражаја у планинским и нарочито у високопланинским просторима. Уместо ефемерних маркетиншких треба инсистирати на фундаменталним туризмолошким истраживањима у којима ће се у моделирању развоја узети у обзир не само економски захтеви већ и климатске па и друге природне компоненте.

ИЗБОР ЛОКАЛИТЕТА ЗА ТУРИСТИЧКУ ИЗГРАДЊУ КАО ЧИНИЛАЦ РАЦИОНАЛНОГ КОРИШЋЕЊА ПРОСТОРА И ВИТАЛНИХ ФИЗИЧКО-ГЕОГРАФСКИХ ЕЛЕМЕНАТА КОПАОНИКА

Избор локалитета је карактеристичан у третману, истраживачком и развојном, већих мотивских целина као што су планине, речни токови, шумски комплекси и слично. Избор локалитета тиче се и избора као могућности и избора као приоритета. Значи, може се поставити питање да ли су при избору једног локалитета задовољени сви услови за његово туристичко активирање, или који међу више локалитета поседује најповољније могућности активирања. Наравно, у питању су не само компаративне предности појединих локалитета исте мотивске целине, већ и неки екстерни, општи захтеви какав је и еколошки критеријум, нпр.

Локалитетом називамо просторну јединицу у којој се може развијати нека активност туристичког промета. Реч је о активностима у вези са мотивима јер се остале активности (спортске, културне) могу лоцирати и у објекте за смештај (куглана, столови за стони тенис, шах-сала и друге). У мотивске активности спадају: риболов, лов, пливање на рекама и језерима или на мору, планинарење, зимски спортови, па и неке врсте спортова у мотивским амбијентима, као што су јахање и бициклизам, на пример. Реч је о типским активностима, али и било које друге активности у мотивским амбијентима могу се сматрати активностима (брање лековитог биља, скупљање шумских плодова, па и разне хоби и аматерске активности, као што су пољопривредни радови, археолошка, геолошка и етнографска истраживања, орнитолошке и ботаничке туре и слично). Битно је да се већина од тих активности могу одвијати у одговарајућим мотивским амбијентима и да се због њих туристички посетиоци одлучују на кретање.

Више локалитета чине туристичко место које обавља функције интегралности и координације. Често се такво место назива

и туристички центар, као што је случај на Копаонику. Управо, туристички центар на Копаонику је и радни погон "Генекс-хотела" и место (центар) за све локалитете на Сувом Рудишту и Равном Копаонику у целини. Наведимо само неке објекте и установе које обављају функције за више локалитета: здравствена станица, апотека, конгресна сала за разне врсте приредби, пијаца, аутобуска станица, специјализоване трговинске и угоститељске радње (пицерија, рибљи ресторан, посластичарница, продавница накита, продавница штампе, велика самопослуга и друго). Од свих локалитета који се карактеришу неким од објеката за активности туристичких посетилаца, хотелске локације су свакако најкомплексније и најтипичније, и у хотелима посетиоци неког места или мотива проведу највећи део дана (спавање, исхрана, одмор) а ови објекти се све изразитије пројектују и опремају за различите врсте услуга - козметичари и фризерски, куповина, забава, спорт и друго. Због тога бисмо и објекте за смештај могли означити и као примарне туристичке локалитете. То је, уосталом, већ општепозната ствар да су хотели у односу на разне друге услужне објекте грађени искључиво за потребе посетилаца. Због тога се најчешће изградња хотела, односно објекта за смештај изједначаје са појмом туристичке изградње, односно, појмом развоја туризма у неком месту. Појам локалитета се ипак не може свести само на објекте туристичких активности, то је, наиме, знатно сложенији однос простора и промета, који се само на конкретном примеру може прецизније дефинисати.

Проученост планине као основа за избор локалитета

Копаоник је једна од боље проучених планина у Србији. Копаоником су се најчешће бавили геолози и географи, а у најновије време ботаничари, демографи, историчари, економисти и туризмолози. Богатство рудом је био један од основних разлога што су геолози и географи били први који су се бавили истраживањима ове планине (Урошевић А., Цвијић Ј., Илић М., Карамата С., Николић Р. и др.). Доминирајућа висина и географски положај у Србији је свакако друга важна чињеница која је допринела стране проучавању Копаоника. Учестали земљотреси, као и масовно исељавање још више се упозорили не само истраживаче, већ и органе власти због чега је Копаоник већ више од деценије у средишту пажње у Србији. Ова планина је већ дуже време једна од највећих градилишта у Србији, а управо је реч о туристичкој изградњи, као и о еколошкој ревитализацији планине (Копаоник је проглашен за национални парк 1981. године).

У литератури о Копаонику је веома значајна географска монографија о овој високој планини од М. Васовића објављена 1988. године. Реч је заиста о комплексној географској студији у којој је посебно место посвећено природи ове планине. Истичући значај тектонских покрета и вулканизма за изглед и природу Копаоника *М. Васовић* даље дочарава морфографску скицу високе планине: "Стрме ивичне падине засечене дубоким долинама и пространа зараван са које се издижу заобљени врхови незнатне релативне висине. Стога Копаоник унеколико личи на кућу равнoг крова." [1, 21]. И управо том "равном крову" народ је дао име Равни Копаоник и на том делу планине одвија се, такорећи, укупна туристичка активност. Са заобљених врхова - Панчићевог, Гобеље, Карамана - спуштају се према "заравни" бројне смучарске стазе, а сам туристички центар ("Конаци") налази се на око 1.700 метара надморске висине. Тај "смучарски полигон" је, реклибисмо, најбоље проучен са становишта дужине и могуће "тежине" стаза па је у том смислу маркирано и уређено 75 km алпских и нордијских стаза. Свакако да се такав капацитет и у овом простору може повећати продужетком постојећих или "крчењем" нових стаза, као и комбиновањем жичара. Остаје потреба детаљнијих претрага могућности маркирања и уређења стаза на међудолинским странама које се спуштају према спољним котлинама - Косовској или Топличкој. То су, наравно, и терени изван зоне "националног парка", па и њихово привођење скијашком туризму не би имало много спорних тачака. Тим пре што садашњи степен развоја туризма на Конаонику не само да олакшава, већ и намеће потребу активирања нових простора.

Осим детаљнијих "топографско-смучарских", потребна су у истој мери и микро-климатска снимања. Реч је, наравно, о копаоничкој висоравни благо утолеглој и дисецираној, која се у погледу снеговитости јединствено понаша. Са становишта трасирања нових стаза и изградње нових жичара трајност снежног покривача је од изузетне важности, а то се статистички не може закључивати. Нужна су перманентна опажања, па и краткорочна предвиђања "снежне ситуације". Проучавања ове врсте доводимо у везу и са становишта потребе растеређења сезонских шпицева на "главном" полигону.

Најзад, испитивање туристичких могућности копаоничке подгорине или појединих већих насеља, као што су Јошаничка бања, Брус, Луковска бања, па и сеоска насеља као што су Брзеће, Лисина, Борђевићи или Крива Река, Берекаре, Блажево и друго. Остаје, наравно и потреба испитивања других могућности развоја туризма, као што су риболовни или климатски. Копаоник је пространа и богата планина. Добро су проучене основне природне

компоненте (геолошке, хидрографске, биогеографске, па и геоморфолошке), али не постоје још увек задовољавајуће оцене туристичких могућности овог планинског гиганта.

Мотивска специфичност - један од критеријума за избор локалитета

Копаоник је једна од планина Србије чији највиши врх прелази висину од 2.000 m (Панчићев врх - 2.017 m). Изванредне су и могућности за зимске спортове, што се у последњих неколико година и показало. Наиме, у периоду интензивније изградње и раста туристичког промета (1.984-1992.) капацитети за смештај у зимској сезони су попуњени са 100%. Према статистичким подацима, такође, зимска сезона траје 4 месеца (од 15. децембра до 15. марта) и дуже, што несумњиво показује задовољеност услова за зимске спортове, па и тако дугу, континуирану попуњеност капацитета у зимским месецима. Најмеродавнији подаци у вези са тим су унети и у информатор "Инфокоп" намењен посетиоцима. У овом информатору стоји да је на располагању смучарима око 44 km алпских и 20 km уређених нордијских стаза и 16 жичара и ски-лифтова који функционишу од 1. децембра до 31. марта у току целог дана.

Основна мотивска специфичност Копаоника проистиче из чињенице да бројни његови врхови прелазе 1.800m надморске висине, али и да се знатан део ове планине налази између 1.500 и 2.000 метара. Ако овоме додамо да су у рељефу доминантне осојне експозиције на којима се дуже задржава снежни покривач, онда постаје разумљиво зашто је Копаоник постао познати центар зимских спортова. Разумљиво је из истих разлога и зашто је управо Равни Копаоник испресецан бројним жичарама и квалитетним смучарским стазама. Није, међутим, разумљиво што се најквалитетнији простор користио и за изградњу хотела, о чему је било речи.

Ако је Копаоник по свим својим одликама предодређен за квалитетне зимске спортове (такмичарске, пре свега) и ако се та зона везује углавном за Равни Копаоник, онда би његов будући развој у том смислу више зависио од организације, а мање од активирања нових локалитета. Детаљнијим претрагама, наиме, могуће је маркирати и уредити још коју стазу за квалитетно смучање, али су такве могућности много издашније кад су у питању школски и рекреативни програми. Терене за квалитетне стазе (одређеног нагиба и дужине) могуће је у начелу тражити: а) на косовским

странама планине које су углавном присојне, па као такве не гарантују ни квалитетом ни дуготрајношћу снега, б) на северним странама и западним странама доста стрмог и изломљеног нагиба, в) као изоловане и појединачне потезе у долинама различите оријентације и конфигурације.

Као што се може закључити, много је реалније да се уређују терени за школске и рекреативне програме. У том случају мора се рачунати са краћом зимском сезоном због краћег трајања снежног покривача у нижим деловима планине. Уосталом, за ове потребе већи је проблем капацитета (и смештаја и стаза) у шпицу сезоне него ли у дужини њеног трајања. Померања смештајних капацитета у ниже висине повољно би се одразило и на њихово коришћење у летњој сезони.

Однос туристичких активности (планинарење, зимски спортови) и функција настањености (спавање, исхрана) као критеријум у избору локалитета

Разлике у садржају и сатници једног боравишног дана у стално настањеном и у туристичком месту су велике. Спавање и друге физиолошке потребе апсорбују, и у стално настањеном и у туристичком месту приближно исто, уобичајено време од 9 до 10 часова. Обавезно радно, стално ангажовано време у боравишним претвара се у време посебних активности у туристичком месту. Реч је о времену од око 8 часова а те активности могу бити веома различите: од шетње и опуштања, преко спортских и специјалних хоби активности до терапијских процедура. Време одмора у боравишном месту (6-8 часова) претвара се у време вантуристичких активности (ноћни живот, забавне приредбе, разне друге друштвене игре и сл.). У питању је, свакако, један просечан дан који би у току зиме на Копаонику могао изгледати: 8-10 часова спавања, 6-8 часова забавног живота.

У локацијском погледу могуће је говорити о локацијама мотивских активности и о локацијама објеката за смештај у којима се, кад је реч о високим планинама и зимским спортовима, проведе и до 16 часова, или скоро две трећине туристичког дана. Примарне су мотивске локације; оне се на Копаонику свде на стазе са жичарама. Већ смо констатовали где је још могућа маркација и уређење стаза малих тежина (за рекреативно смучање). Објекти за смештај као посебни типови локација не морају бити грађени на скијашким теренима. Напротив, с обзиром да је реч о националном парку, хотелима би и морало бити место изван скијашких

терена. То што су хотели на Копаонику ипак грађени и у зони скијашких терена или још прецизније на висинама преко 1.600 метара остаје као спорно питање. Стопирање градње у тој зони морао би бити неприкосновен захтев Националног парка "Копаоник".

Комплементарност као посебан критеријум у избору локације

Сви хотели на Равном Копаонику мотивски су везани за зимске спортове, па је и сезона смучања у периоду од децембра до марта главна сезона на овој високој планини. Хотели се користе и у летњим месецима, али треба рећи да њихова надморска висина није стимулативна за рекреативни боравак. То нам илуструје и податак да средње годишња максималне температуре у најтоплијим месецима - јулу и августу - не достижу ни до 18°С [1, 42]. Уосталом, и медицински стручњаци у "високе" планине убрајају само оне од 1.000 до 1.400 m [8, 110]. Реч је наравно, о повољним ефектима на здравље, а на већим надморским висинама од 1.400 m такви се ефекти не очекују. И без познавања медицинске проблематике утицаја одређене надморске висине на организам, јасно је да хотели на Копаонику тешко могу да издрже конкуренцију далеко комфорнијег рекреативно-климатског боравка на нижим планинама Србије, као што су рецимо Златибор, Тара, Маљен, Гоч, Јастребац, Хомољске планине и друге.

Иако се претходни ставови не могу апсолутизовати, очигледно је да хотели на Равном Копаонику морају за летњу понуду пронаћи специфичну публику, као што је то било и претходних година (брање лековитог биља, курсеви страних језика, школе за талентоване музичаре и сл.) Да су, међутим, хотели изграђени у Јошаничкој бањи и у Берекару, на пример (суподина Копаоника) могло би се, свакако, нудити много широј публици и могли би рачунати на већи проценат коришћења у току године.

Осим могућности за зимски спортски туризам, могли бисмо рећи да су остали мотивски потенцијали Копаоника скоро запостављени. Ту, пре свега, мислимо на бање у подгорини, сеоска насеља и изабране рекреативно-планинске терене у висинама до 1.400 m. М. Васовић у својој монографији о Копаонику [1, 59] "по лековитости и лечилишном коришћењу воде" истиче три бање - Јошаничку у северозападној, Куршумлијску у југоисточној и Луковску у источној подгорини. Јошаничка (550 m) и Луковска (700 m) имају и према надморској висини обележје копаоничких бања и њима

би требало посветити посебну пажњу у даљем туристичком активирању ове високе планине. Луковска бања заслужује пажњу и због суседног још недовољно оцењеног копаоничког била Пилатовица-Шаторица-Мусинац који поседују и терене за разне врсте скијашких стаза. Додајмо да је у извесној мери запостављен југоисточни део Копаоника у целини.

Копаонички терени за зимске спортове, у првом реду Равни Копаоник, али и још недовољно оцењене могућности планинског била Пилатовица-Шаторица-Мусинац, остају и даље примарни мотиви развоја туризма. Реч је о бољем коришћењу терена покривених жичарама, али и о уређењу нових стаза и изградњи нових жичара. Комплементарни локалитети били би, на пример, Јошаничка и Луковска бања или села Борђевићи, Лисина, Крива река, Берекаре и Блажево. Развијати туризам у двама бањама сматрамо једним од основних питања у концепцији даљег развоја туризма на Копаонику у целини, о чему ће још бити речи.

Инвестициони и еколошки критеријум

У развоју туризма еколошки и инвестициони критеријум морају бити максимално усаглашени. Заштита природе је у првом плану, па се може рећи да не постоји цена због које би требало одустати од заштите, али се и заштита увек може довести у везу са развојем туризма. Тако је и у Просторном плану Националног парка Копаоник у вези са "основним циљевима и задацима" записано: "Усмерен развој постојећих и нових активности по садржају и интензитету прилагођених захтевима Националног парка, развој рекреације, спорта и туризма који су компатабилни са функцијама Националног парка и зато ће имати изразиту предност над осталим активностима [6, 229].

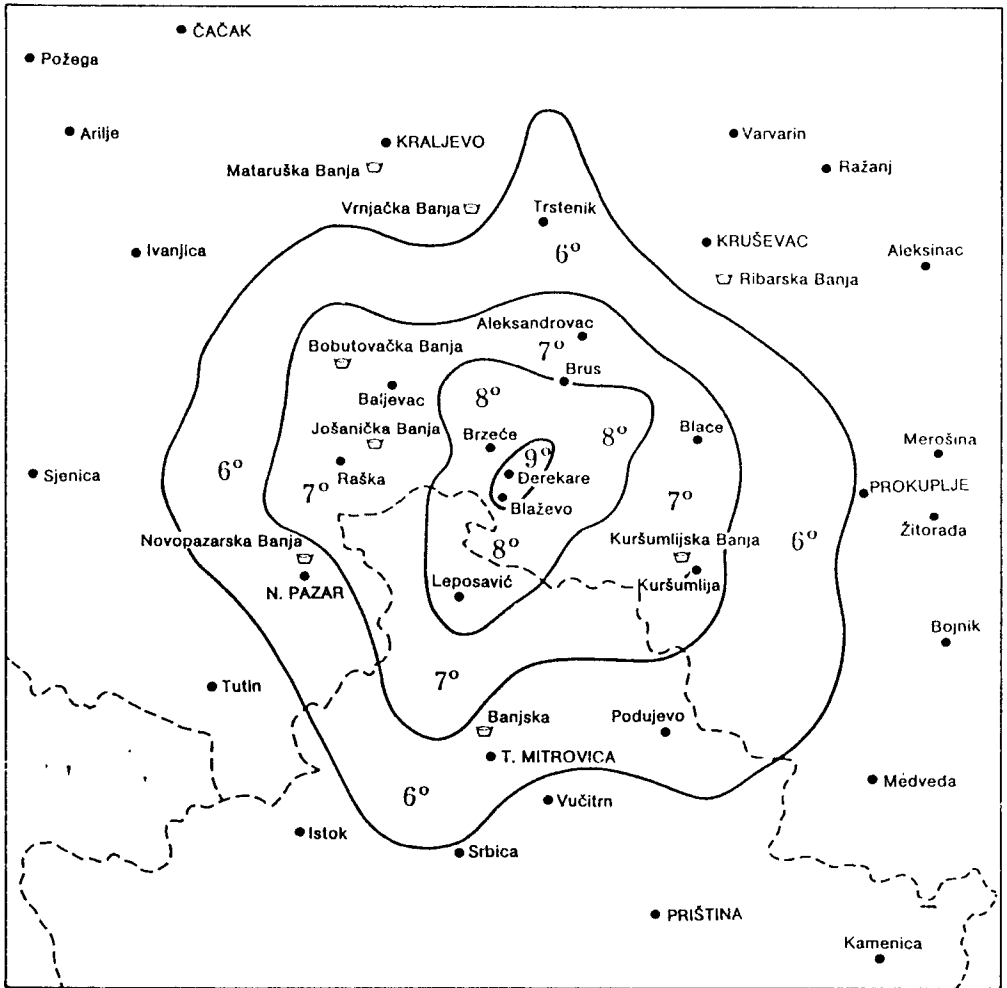
Проглашењем Копаоника за национални парк морала је бити санкционисана дотадашња изградња. О тим инвестицијама није упутно расправљати, јер су оне оправдане само са становишта повољности скијања (бржи долазак до стаза). Са становишта економичности и рентабилности те инвестиције би могле бити спорне из два разлога: изградња инфраструктуре на тим висинама (а пре свега водовода и канализације) је знатно скупље у односу на могућности њене изградње у нижим висинама, па и у подножју Копаоника. Још је под већим знаком питања инвестиционо одржавање водовода и канализације и путева, наравно, на висинама преко 1.600 метара (ниске температуре, дуготрајни снегови,

земљотреси). Кад је у питању еколошки критеријум инвестирања још је мања оправданост изградње на већим надморским висинама.

Планина као изузетна природна вредност се управо штити од врха а посебно кад је реч и о шумама. Планина у извесној мери може и сама штитити своју подгорину захваљујући ваздушном струјању и гравитационом сливању и отицању вода, али ако су планинска вода и ваздух под било каквим знаком питања, онда ни подгорина планине не може бити заштићена. Јасно, еколошки критеријум ни под којим условима не дозвољава масовну изградњу на планинским врховима, билима и висоравнима. Планински врхови морају остати неприкосновено против масовне изградње, а видели смо да и инвестициони критеријум у том погледу не може издржати критику. На заборавимо да је кубни метар пијаће воде на Копаонику скоро двоструко скупљи него у Рашкој и Јошаничкој бањи, а да преношење мазута на висину до 1.750 m и транспортовање фекалних вода и отпадака са те висине је под великим еколошким ризиком.

Поновимо још једном, треба свим снагама стопирати свако даље проширивање смештајних капацитета на Равном Копаонику, као и на врховима ове планине. Не би смело бити изузетака ни за десет лежаја, а поготову за нова одмаралишта или нове хотеле. Заинтересоване инвеститоре треба упутити на нове, ниже, већ назначене локације. Искуство Копаоника мора се користити, рекли смо и за методологију изградње и уобличавање нових туристичких локалитета а то значи да после истраживачких и пројектантских следе радови на изградњи инфраструктуре (путеви, вода струја, канализација, пошта), а тек онда следи изградња хотела и других сервисно-туристичких објеката. Искуство Копаоника би требало користити и у финансијским конструкцијама, а то значи пронаћи пре свега носкоца изградње и развоја и онда предузети мукотрпну фазу прибављања средстаза. Реална је претпоставка да ће ићи лакше јер се Копаоник већ представио и потврдио као један од полова развоја туризма у Србији. Копаоник има своју марку, не само на домаћем, већ и на страном туристичком тржишту. С обзиром да је предузеће Национални парк "Копаоник" најприсутније на овој високој планини, сматрамо да би од њега морале кретати све иницијативе и у вези са развојем туризма. Еколошки критеријум, значи, мора бити руководећи и у даљем развоју туризма и у избору нових локалитета за туристичку изградњу.

Рекли смо да је туристички активираан најтипичнији, најрепрезентативнији део Копаоника. Хотели, одмаралишта, пошта, метеоролошка станица, управне зграде, складишта и депои и мноштво других објеката трајно је изменило пејзаж Равног Копао-

Сеизмичка карта Копачица и шире околине (по М. Вукашиновићу)

Ск. 3. - Земљотреси нису ретка појава али се развој туризма, уз одређене услове градње, одвија без застоја; то исто важи и за развој других делатности

Earthquakes are not rare, but, standards of construction are respected and tourism develops without slowdown, as well as other activities

ника. Комплименти за изглед и функционалност насеља "Сунчани врхови" али сматрамо да сви планински врхови морају бити у најстрожијој зони заштите. Нема и не може бити успешно пројектованих грађевина које би могле да оправдају запоседање најатрактивнијих делова планине. Планине чине врхови, њиховом висином се обележава планина, њиховим обликом се разликују планине међусобно. На највишим деловима планине има места за планинаре, пасиониране и туристичке, за врхунске и друге скијаше, за ловочуваре и шумаре, за истраживаче, за сточаре и горане, за љубитеље природе... има места за неку чесму, за киоске који се могу премештати и уклањати, има места за понеки скривени планинарски дом, за приступни пут можда, за уређене пешачке и скијашке стазе и за жичаре, наравно, које омогућавају брзо, али и контролисано кретање и које коначно употпуњавају изглед издужених падина и издигнутих врхова. Овај став и не мора бити опште прихваћен, али мора бити стално присутан у доношењу било којих одлука о планинама.

Имајући у виду претходни став није тешко закључити зашто треба зауставити сваку даљу изградњу у националном парку. Наравно, не због високопотрошног туризма, већ због заштите природе ове планине која је изградњом туристичког центра озбиљно угрожена. Заговарање бензинске пумпе или планирање изградње нових капацитета мора се оценити као непромишљени "напад" који треба енергично предупредити. То мора бити обавеза Националног парка, Републичког завода за заштиту природе али и задатак планинара, еколога, свих љубитеља природе, па и оних који брину о развоју туризма на овој планини и у Србији у целини. Копаоник се као и свака друга планина треба освајати од подножја, али се мора бранити са врхова.

Престати са градњом и неприродним оптерећењем "крова Копаоника" значи и перманентно бављење туристичким активирањем нових, скривених, простора ове планине. Иначе са даљом изградњом на "крову" могло би доћи до "погубних последица" о којима говори М. Васовић [1, 194]. Неке локалитете смо споменули, али указали и на шире просторе Копаоника у којима би требало трагати за новим могућностима туристичког развоја. У пространству Копаоника скривају се шумовита и дубока изворишта Самоковке, Дубоке, Берекарске и других река које силазе са "крова" Копаоника. Само у простору Националног парка величине 118 km² лежи 11 природних резервата и 26 природних споменика. Нужно је да се туризмолшки обраде ове посебне назначене вредности Националног парка и да се предложи концепти њиховог туристичког активирања.

ПРЕДНОСТИ ГЕОГРАФСКИХ ПОЛОЖАЈА ЈОШАНИЧКЕ И ЛУКОВСКЕ БАЊЕ КАО ЧИНИЛАЦ ЊИХОВОГ АКТИВИРАЊА У РАЗВОЈУ КОПАОНИКА

Међусобни однос туристичких мотива постаје једно од основних актуелних питања, пре свега, у методолошком погледу (у поступку валоризације, на пример) али и у пракси њиховог привредног и туристичког активирања. Најчешће се тај однос своди на комплементарност, што не може бити спорно, али то не може бити основно питање њихове узајамности. Комплементарност, управо, мора имати и економско значење, што подразумева:

а) независне ефекте у искоришћавању, чиме се појачава укупна профитабилност, или

б) посебне ефекте једног, у склопу укупних ефеката искоришћавања другог мотива.

Имајући у виду ниску акумулативност инвестиција у туризам могло би се закључити да би се рентабилност морала тражити: на нивоима широких туристичких регија, у оквирима државних територија (најмање спорно) или управо инсистирати на индивидуалној рентабилности, која се често може ставити под знак питања. Рентабилност инвестиција у туристичкој привреди је крупно и стално отворено методолошко питање, али са преласком наше земље на тржишну привреду, постаје све актуелније. Јачање приватних иницијатива и преиспитивање улоге државе у крупним инвестиционим захватима ставља туризам Србије на велика искушења за која смо морали већ бити припремљени.

Питања која разматрамо могла би се третирати и као илустрације методолошки недовољно осветљене проблематике инвестирања, али и као покушај да се та проблематика свестраније и дубље анализира. Простор у туризму није исто што и "сировине" или ресурси у другим привредним делатностима, због чега је и његово туризмолошко поимање услов за ужа специјалистичка истраживања, укључујући и сектор инвестиција. Илуструјмо то податком да се у Јошаничкој бањи, једној од бања са најтоплијом водом у Југославији, налази већ двадесетак година незавршен хотел од 340 лежаја. Тим је чудније што овај објекат припада чувеној фирми "Генекс-у" и што се управо налази у бањи коју називају "зелена врата Копаника".

Туризмолошко представљање бања

Јошаничка и Луковска бања су две од тридесетак бања у Србији у којима се остварује туристички промет. То су, такође, две најнеразвијеније бање Србије у којима нема изграђених хотела, ни модерних купатила, па ни других објеката потребних туризму. Са друге стране посматрано, то су бање које се убрајају међу бање са најтоплијим изворима у Југославији (Јошаничка - 78 °C, Луковска - 65 °C). Овим бањама је заједничко, такође, што спадају међу највише бање у Југославији (Луковска - 700 m надморске висине и Јошаничка од 550 m. надморске висине). Наравно, постоји више елемената по којима се бање разликују и истичу своје предности.

Копаоник је сеизмички најосетљивије подручје Србије а рушилачки земљотрес од 1986. године потврђује да тектонска активност овде још није завршена. Захваљујући, управо, тектонским процесима, копаоничко подручје и у ширем и у ужем смислу обилује термо-минералним изворима као и рудним лежиштима, који се доводе у везу са вулканском активношћу. Две бање припадају копаоничком масиву, али су у непосреднијем окружењу још Куршумлијска бања, па и Пролом и Богутовачка бања. Значи, копаоничким бањама сматрамо да се могу назвати само Луковска и Јошаничка. Према томе и развој ових бања мора се довести у вези са развојем Копаоника. Много је важније да и развој Копаоника у целини, а туризам пре свега, није у довољној мери уважавао и могућности двеју бања. На једностраности и друге дефекте у концепцији развоја туризма на Копаонику, као и на могућности бања у везу са тим указано је и на великом научном скупу одражном на овој планини у априлу 1990. године ("Природа Копаоника - заштита и коришћење").

Јошаничка бања је развијено насеље на саставцима долина двеју копаоничких речица - Јошаничке и Самоковке. У насељу су нарочито после изградње Туристичког центра на Копаонику, све присутније виле и викендице, чији власници живе у Рашкој, Краљеву, Београду... Висови, процепи и издужене падине изнад бање - једноставно се називају и у географској карти су уцртани као Бањички Копаоник. Зар и сама топонимија не говори о пространој и функционалној повезаности Јошаничке бање и Копаоника, што као што рекосмо, још није нашло одјека у концептима и плановима развоја туризма на овом подручју.

Планинско залеђе Копаоника је свакако значајна могућност туристичког активирања Јошаничке бање (зимски спортови, лов, риболов, климатски боравак), али ипак, топли минерални извори представљају основни мотивски потенцијал. Термални извори у

Јошаничкој бањи доводе се у везу са раседима, али и са еруптивним стенама (серпентини и трахити), које су пробиле шкриљасту масу, основну геолошку подлогу ових терена. Вода главног извора са температуром од скоро 80°C и издашношћу од 7 m/sec користи се углавном у терапеутске сврхе. Каптажом већег броја, око саме реке разбацаних извора, могли би се добити знатно већи капацитети топле воде, не само за терапеутске, већ и за друге сврхе (загревање просторија, гајење цвећа и раног поврћа). Као и друге, и ова сумпоровита хипертерма је индицирана за реуматска и гинеколошка обољења [13, 28]. Можемо закључити да Јошаничка бања спада у најперспективнија туристичко-здравствена места у Србији и Југославији и да је неоправдано запостављена.

Луковска бања је још ближа копаоничким висовима погодним за зимске спортове. Реч је о још, такорећи, анонимном планинском венцу Мусинац - Шаторица - Пилтовац са висинама изнад 1.700 m , који располаже разноврсним смучарским теренима. Са својих 700 m надморске висине Луковска бања је као насеље издужено у долини истоимене реке. Такорећи по самом дну долине ове реке расуто је тридесетак извора, од којих највећи број има температуру изнад 38° . Наравно, са температурама неких извора и нових бушотина око 65° Луковска бања такође спада у хипертерме и са веома богатим садржајима минерала (калцијум, магнезијум, натријум, цезијум и др.) иницирана је за различита, а пре свега за реуматична и неуролошка обољења. Нова бушења која су обављена вероватно ће потврдити не само високе температуре и богату минерализацију, већ и јаку издашност луковских извора.

Максимална предност Луковске међу осталим бањама у Србији проистиче очигледно из могућег комбинованог дејства планинског климата и лековитих вода. Комбиновање повољног планинског климата и природних агенаса подједнако је интересантно и за туристичке посетиоце - рекреативце и за одређене врсте пацијената. Детаљна испитивања могућности за различите врсте скијашких стаза (дужина, нагиб) вероватно би потврдила претпоставку да се и на овом делу Копаоника (на висини око 1.700 m) може формирати нови зимско-спортски туристички центар. Није без значаја и чињеница да се у долини Топлице убрзано ради на изградњи акумулационог језера Селове, чије ће воде допирати у непосредну близину Луковске бање.

Географске позиције двеју бања

Две бање и по надморској висини и по физичко географском положају припадају Копаонику и могу се у целини повезати

са развојем туризма на овој високој планини. Бање, као што реко- смо, не поседују модерне хотеле, али се захваљујући углавном приватном смештају у њима евидентира туристички промет. По броју туристичких ноћивања бање бележе у току године приближно исте промете (8.000 до 10.000 ноћења) и то се стање годи- нама не мења. Наравно, реч је о промету заснованом на лечењу па се и просечни боравци у овим бањама крећу до 10 па и више дана. Термоминерална вода је била основни агенс формирања двају балнеолошких насеља.

Независно од двеју бања у најновије време развило се ново, модерно, зимско-туристичко насеље на самом врху Копаоника (Равни Копаоник). Игнорисана је, значи, могућност да се бање - њихове традиције, насеобински габарит и антропогеографски миље искористе и за развој високопланинског, пре свега зимског-спортског туризма. Напротив, две бање као да још увек снују свој "средњовековни" сан и поред стотине слабијих и јачих земљотреса, и поред огромних инвестиција које су захваљујући солидарности целе претходне Југославије и посебно републике Србије уложене у изградњу инфраструктуре и хотела. Није реч само о друштвеној неправди према бањама, у време интензивне изградње на Копаонику, ради се, пре свега, о методолошком и концептуалном застрањивању, чије се последице већ сада осећају.

На научном скупу "Природа Копаоника - заштита и коришћење" (април, 1990.), већи број учесника указао је на штетне последице и могуће ризике тиме што је туристички центар изграђен на "самом крову" ове високе планине. Иако је посебним законом ограничена изградња на простору Националног парка, рекли бисмо да је много више оних који желе то да изиграју од оних који су задужени да се законске одредбе поштују и доследно спроводе. И постојеће урбано оптерећење самог "крова" је непредвидиви ризик за веома осетљиву природу Копаониџа. Природа ове планине озбиљно је уздрмана рударским радовима током историје, а и села су проширивала своје атаре на рачун шума као еклатантног планинског пејзажа. "У наше време, међутим, отпочело је треће раздобље угрожавања планинске природе и животне средине на њој. Ако друштво не нађе ефикасан начин заштите, ово раздобље може бити означено погубим поседицама за животну средину на Копаонику. Јер, сада се деградирање проширило на највиши део, на његов "крив". Што је опасније, оно је и знатно свестраније по појавним облицима и последицама, јер је изазвано низом делатности и замашним јавним радовима." [1, 194].

Концепту развоја туризна на Копаонику методолошки се може доста замерити због еколошких ризика, али и због економских питања. Није овде место да се упуштамо у детаљније анализе

али нам је на уму да су две бање биле много повољније решење за туристичку изградњу. На надморским висинама били би неупоредиво мањи трошкови грејања, јефтиније би било инвестиционо одржавање инфраструктурних система, а лакше би се преовладавао и проблем "топлих зима" и "хладних лета", који задају велику главобољу и организаторима и посетиоцима. И тако, уместо да се искористе предности бања за потребе развоја туризма на Копаонику, изграђен је велики центар на највишем еколошки осетљивјем делу планине, али и у економском погледу проблематичној локацији.

Две бање су нудиле у еколошком и у економском погледу повољнија решења за економско-туристичко активирање Копаоника, али се и њихове могућности, у односу, пре свега на физичко-географске позиције међусобно доста разликују. У томе, свакако, није безначајна разлика у надморској висини (око 200 m), а нарочито упућеност и веза са важнијим комуникацијама и већим градовима. Са око 200 m већом надморском висином Луковска бања има јаче изражен планински положај који је још више потенциран топографским изгледом горњег дела долине Луковске реке. На југозападу од Луковске бање простире се већ поменути планински ланац са врховима изнад 1.700 m. М. Васовић у својој монографији о Копаонику истиче у вези са овим ланцем да "постоје врло повољни просторни услови за развитак зимско-спортског туризма" [1, 152]. Пружајући се у правсу SZ-JI у дужини око 12 km овај копаонички ланац заобљених врхова, нарочито од Пилатовице до Мусинца има падине окренуте према SI са осојним позицијама, а то значи и са трајањем снежног покривача од 4 до 5 месеци. Од Мусинца, једног од најизразитијих врхова у поменутом ланцу, Луковска бања је удаљена само 7 km, што потврђује њену повољну позицију у односу на терене Копаоника са најповољнијим особинама за развој зимског-спортског туризма.

Јошаничка бања је нешто удаљенија од већ активираниог скијашког полигона Равног Копаоника (око 10 km у ваздушној линији). Са доминантним осојним експозицијама и са теренима у којима су постављене стазе различите дужине и нагиба Равни Копаоник, свакако, спада у најквалитетнија смучарско-спортска подручја на Балканском полуострву. Јошаничка бања је, свакако, "природно" предодређена да буде центар и исходиште за Равни Копаоник, а ипак је сам смучарски полигон оптерећен масовном изградњом и на тај начин створени еколошки, па и економски експлоатациони ризици о којима је било речи. У таквој ситуацији остаје, на жалост, да се развој бања пројектује углавном према могућностима њених термо и минералних извора. Тим се, управо и објашњава још увек изражена летаргија у развоју ове копаоничке

бање. И изграђеном центру на Равном Копаонику била би добро-дошла бања са спортско-рекреативним садржајима и термо-минералном водом, различита спортска игралишта, која би због ниже надморске висине обезбеђивала веће кондиционе ефекте а смањивала здравствене ризике. Асфалтни пут између Биљановца, на магистралаи долином Ибра и Туристичког центра на Равном Копаонику пробија се и кроз насеље Јошаничку бању, не доносећи јој, бар за сад, било какве предности.

Површно посматрано, могло би се закључити да је од две бање у односу на Копаоник у знатној предности Јошаничка бања. Ова бања је већ повезана асфалтним путем са изграђеним центром на високој планини. Напротив, Луковска бања није повезана асфалтним путем а само констатујемо да се на оближњем планинском ланцу Копаоника (Пилатовица-Мусинац) може рачунати са пројектовањем и изградњом новог зимско-спортског туристичког центра. Не би требало сумњати да би се у овом случају на бази искуства са изградњом Равног Копаоника више уважавале могућности Луковске бање.

Однос географског положаја Луковске и Јошаничке бање према другим бањама у Србији

Две копаоничке бање су међусобно удаљене око шездесетак километара, с тим што Луковска бања нема асфалтну везу ни према Копаонику, ни према Куршумлији, чијој општини територијално припада. Две бање нису међусобно конкурентне, не само због знатне удаљености, већ и због различитих позиција у односу на развој туризма на Копаонику. За сада не постоји ни изразита потреба саобраћајне, па ни неке друге развојне повезаности ових двеју бања. У перспективи ће то бити и потребно и могуће, а пре свега после евентуалног инвестиционог отварања новог скијашког полигона на ланцу Пилатовица-Шаторица-Мусинац.

Две бање се несумњиво могу развијати на бази коришћења својих термоминералних извора и због тога се поставља проблем односа њиховог развоја према целини бањског туризма или према неким бањама појединачно. Јошаничка бања, с тим у вези, припада долини Ибра у којој се још налазе Матарушка, Богутовачка, Бањска, па и Новопазарска и Рајчиновића бања; Луковска бања, међутим, припада долини Топлице у којој се још налазе Пролом и Куршумлијска бања. Бање ближе Копаонику имају топлије изворе, јаче присуство сумпора и углавном су индицирана за обољења зглобова и гинеколошка обољења. Бање даље од Копаоника (Рајчи-

новића, Пролом бања) имају хладније изворе и присутније алкалне елементе у саставу воде. Свакако да је ово последица веома живе тектонске активности епицентралног подручја Копаоника.

У досадашњим туризмолешким истраживањима закључено је да ни један од елемената туристичке валоризације (атрактивност, географски положај, удаљеност подручја тражње) није пресудно утицао на развој бањског туризма. Такође, ни једна бања није се развијала искључиво као туристичка, а има бања које су постале искључиво лечилишни центри. Однос туризма и здравства у развоју бања је стално отворено питање. Туризам и здравство у бањама треба развијати по јединственом концепту, али без шаблона. Нужно је да се истраживањима утврде модели развоја који би уважавали специфичности бања појединачно... Модел развоја неке бање базирао би се на комплементарности бањског лечења и рекреативног туризма; екстремни случајеви који подразумевају непокретне пацијенте или публику заинтересовану за диско - клубове и коцкарнице и слично, решавали би се у диференцираном развоју бања имајући у виду велики број ових места на територији Србије. Очигледно да су специјализације, кад је реч о глобалном развоју бања и уважавање специфичности (мотивске, пре свега), сваке бање појединачно - кључни елементи и за израду концепта развоја бања и за појединачна решења.

На основу претходних ставова није тешко утврдити да су кључни елементи за даљи развој Јошаничке и Луковске бање, управо, њихова припадност Копаонику. Раније смо истицали колико би програми развоја зимско-спортског туризма на Копаонику требало да уважавају изванредне позиције и неке друге предности двеју бања. Са становишта балнеолошког, међутим, јасно је да висинске коте и физичка припадност високој планини морају бити примарни елементи за диференцирани развој и специјализацију двеју бања. Управо, због веће удаљености од познатих тржишта балнеотуристичке тражње у Србији (Војводина, Београд, Средишња Србија) могло би се објаснити заостајање у развоју двеју копаоничких бања. Са привредно-туристичким активирањем Копаоника било је и шанси за развој двеју бања. Једнострано концепт развоја копаоничког туризма са свим штетним последицама о којима је било говора сигурно је и разлог што су две бање и даље неоправдано запостављене.

Јошаничка и Луковска бања имају услове да се развију у посебне туристичке центре Копаоника

Разматрали смо географску позицију двеју бања упоредо, у односу на:

- активирање и потенцијалне могућности развоја туризма на Копаонику,
- друге бање у окружењу и
- међусобно.

Закључили бисмо да бање имају планинске атрибуте, не само по надморској висини, већ и по морфолошком склопу и пејсажној физиономији терена. Луковска и Јошаничка бања су, управо, копаоничке бање и требало их је уградити у концепт развоја туризма на Копаонику, али и у концепт укупног развоја Копаоника. То је, поновимо још једном, грешка стручњака и пројектаната, чиме је дефектан концепт развоја, али је тиме нанета неправда овим двома бањама, имајући у виду да је прохујао инвестициони циклус финансиран средствима солидарности и средствима бенефицираних камата. Јошаничка бања је, свакако, морала имати своје место у концепту и програму развоја Туристичког центра на Равном Копаонику. Спорни су поменути и концепт и програм, али је тиме за дуже одложен интензивнији развој Јошаничке бање о чему недвосмислено сведочи и конзервирана грађевина будућег Генексовог хотела. Луковска бања се просторно везује за други могући полигон зимских спортова (Пилатовица - Шаторица - Мусинац), али је велики знак питања када ће доћи на ред та инвестиција.

Јошаничка бања је добила асфалтни пут преко Копаоника преко Бруса и преко Биљановца до "ибарске магистрале". То је било довољно да подстакне изградњу викенд кућа и вила, тј. да угрози планску изградњу ове перспективне бање, чији су извори међу најтоплијим у Југославији. У вези са преспективом ове бање две су могућности:

а) да се коригује и прошири концепт и програм развоја туризма на Равном Копаонику и да се обухвати даљи развој ове бање или

б) да се просторним и генералним урбанистичким планом отвори могућност масовној приватној иницијативи.

Луковска бања као а) балнеолечилишни пункт, б) рекреативно планинско туристичко место и као ц) база квалитетних зимских спортова, чека нови инвестициони циклус, који не би смео каснити због привредне заосталости топличке котлине у целини (ова бања припада општини Куршумлија), због запостављености

развоја југоисточног дела Копаоника у целини и наравно, због већег броја разноврсних термоминералних извора.

У време договорне привреде биле су фаворизоване и одређене групе стручњака и истраживача, када је и до еколошког ризика оптерећен највиши и најатрактивнији део Копаоника, а последице таквог приступа су запостављање могућности двеју бања. Преласком на систем тржишне привреде надамо се да ће нестати повлашћених истраживача и пројектаната. Еколошка проблематика Копаоника и запостављен развој двеју перспективних копаоничких бања довољна су опомена и за брже промене у том смислу.

ТУРИСТИЧКО МЕСТО КАО ПОСЕБАН ТИП ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ СА ОСВРТОМ НА КОПАОНИК

Екологија постаје основа филозофских расуђивања, начелних и свакидашњих. Са ослоном на екологију филозофија је значајно проширила своје могућности не само да "објашњава већ и да мења свет". С друге стране еколошка мисао без филозофске перспективе беспомоћно би плутала на пучини технолошког живљења. Једна од тих филозофија неопходних свакодневних тема је и заштита животне средине. Можда још није дефинисан филозофски постулат у тематици заштите животне средине, али је то нешто што не трпи одлагање. Без филозофских судова тешко је очекивати максимално ангажовање људске свести у борби за заштиту животне средине од погубних насртаја цивилизације.

Филозофија и наука у најопштијем смислу још више добијају у значају кад се проблем заштите животне средине постави на космичко-планетарни ниво. Да ли се наша планета перманентно хлади или загрева постаје важно тек кад сазнамо да ли се убрзано смањује њен заштитни омотач, да је тзв. "озонска рупа" све већа и да ћемо се све теже сналазити не само у дугорочним већ и у средњерочним временским прогнозама. Деструктивни набоји на нашој планети већ достижу размере кад би било нужно да се Уједињене нације баве тиме перманентно, али такође и велике војне и економске силе, угледни појединци и наравно огромна армија стручњака и научника.

Без претензија да смо могли компетентно проценити сву опасност од контраеволуције на планети Земљи, истичемо податак да је у Републици Србији тек крајем 1989. године успостављен посебан орган управе за заштиту животне средине, а да је Француска имала посебно министарство за ову проблематику још од

1971. године [17, 17]. Заштита и унапређење животне средине је свакако светски проблем али се управо из тих разлога њиме морају бавити и локални органи. Коначно, последица деструкције и угрожености највише се и осећају у местима становања и на радним местима.

Туристички аспект заштите животне средине

Бројне су дефиниције животне средине, али се мали број стручњака бави овом проблематиком. Долази, међутим, време кад се мора интензивно размишљати не само о заштити туристичких вредности (укључујући ту и очувану природу) већ и о заштити животне средине туристичких места. Масовност туристичког промета физички угрожава неке виталне елементе природне средине а пре свега воду и ваздух али и природне вредности које се убрајају у групу најатрактивнијих туристичких мотива. С друге стране економска нужност настојања за продужетком туристичке сезоне приближавају туристичка места функцијама стално настањених места, а тиме се повећавају и ризици угрожавања животне средине у овој врсти места:

Животна средина је "истовремено и средина и систем односа" каже велики француски географ и научник Пјер Жорж, додајући: "све постаје животна средина - ружноћа, смог, бука, али и психопатолошка стања која из тога могу да проистекну, као што су умор или болест (посебно психосоматска обољења). Из тога треба побећи, а побећи из тога значи ући у нови потрошачки систем - потрошачки систем одмора на селу или у планини, потрошњу "хлорофила", потрошњу боја (и посећивање старих кућа) [17, 71]. Пјер Жорж је повезао животну средину и туризам на питању рационалне економије, али је више него јасно да се трошкови заштите угрожене животне средине и трошкови туристичког путовања не могу супституирати. Наиме, кад се већ помиње болест, а то значи да је у питању здравље онда не постоји цена коју треба платити за његово чување, па је сигурно да се одлазак на излет или годишњи одмор ни у ком случају не може заменити релативно мањом токсичном животном средином насељених места.

Рекреативна туристичка потреба је јако сложена по чиниоцима који условљавају њену појаву и по субјективитету свог испољавања. Код неких појединаца и група нпр. на испољавање рекреативно туристичке потребе претежно се одражава врста посла и хронични замор психичког порекла. Наравно, аерозагађеност и бука су објективно највиши присутни чиниоци који снажно

делују на испољавање рекреативно туристичке потребе у стално насељеним местима. Аерозагађеност и бука у градским насељима са развијеном индустријом и саобраћајем су два патогена елемента животне средине који се могу разним мерама смањивати, али не и потпуно искоренити. Због тога, а и због других патогених елемената (замор, стресна стања и др.) рекреативно-туристичка кретања остају као једно од "хигијенских" решења за угрожене животне средине у стално насељеним местима и пре свега у већим градским центрима.

Ако су рекреативно-туристичка кретања једно од решења у отклањању или ублажавању штетних последица патогеног дејства угрожене животне средине, онда се може и поставити питање географске димензије њеног поимања. Животна средина, било да је схватамо као "животно окружење" или као "систем односа у простору" не би требало да има стриктно географске границе. Питање граница би се евентуално могло поставити само у случају кад се говори о типовима животне средине, али се и тада оне не би могле свести на линије. У претпостављеној типизацији животне средине као система односа човековог окружења могло би се говорити о још ненастањеном простору са неуgroженом природом па до рецимо, изумрле средине или простора у којем је опстанак човека могућ. Реч је о просторном поимању животне средине али треба рачунати и са њеним развојно-еволутивним аспектом. У еволутивно-развојном погледу могло би се говорити о различитом степену угрожености, од нормалних до ексцесивних стања. Чернобил и подручја мање или више озрачена хаваријом нуклеарног реактора најбоље потврђују могућу просторну и могућу развојну класификацију појмова животне средине. Узнемиравајућа па и стања са већим бројем жртава су знатно чешће.

Животна средина или човеково окружење може се употребљавати као најопштији и као сасвим конкретан појам у смислу територијализације. Тако се може говорити о радној средини или условима рада (фабричка хала, нпр.) или о животној средини одређеног места. Може се говорити и о стању животне средине на широј територији (у Србији, нпр.) кад се управо подразумева утврђивање различитих типова по чиниоцима по којима је одређена и по степену угрожености. Регионална истраживања су веома значајна и биће све значајнија (за просторно планирање, пре свега), а њима се не поклања довољно пажње. Оваквом врстом истраживања довели смо у везу (веома битно за потребе просторног планирања) угроженост животне средине у градским насељима и очува-

ну природу високих планина или пространих шумских комплекса. Код таквих разматрања лакше би се могао уочити медицински превентивни значај туристичких кретања и на тим типовима би се још јаче потврдила интердисциплинарност проучавања животне средине. Очигледно, туризмолoшки аспект тек треба да дође до изражаја у проучавању проблематике животне средине.

Глобални осврт на животну средину туристичких места

Туристичка места су све чешћи тип насеља, нарочито у одређеним зонама и регијама (приморским, планинским, нпр.) "Туристичко место је појам и тип просторног комплекса у којем се манифестује туристички феномен. И као што се туристички објекат на чијем се искоришћавању базира туристичка привреда, битно разликују од индустријских, рударских, угоститељских или неких других тако су и туристичка места веома специфична по физиономији и по функцији. Естетска компонента у физиономији и услужна у функцији чине основно обележје туристичких места" [18, 62]. Године 1990. званична статистика у Југославији евидентирала је промет у преко 800 туристичких места. Наравно, у овом броју налази се и Београд, и велики број мањих градова са бројним и разноврсним функцијама (индустријском, пословно-трговинском, школско-образовном, политичко-управном и др.) али и сасвим нова типично туристичка места.

Београд је нпр. осим бројних других функција и велики туристички центар, Врњачка Бања је посебна врста туристичких места, али је уз то још и стално настањено место и општински управни центар. Сасвим су нешто друго Дивчибаре, Златибор, Копаоник и бројна друга новонастала туристичка места или она у настајању.

И у настанку других стално настањених места постоје развојне фазе - од почетне до формирања интегралних функција (профитабилна, управна, репродуктивна). Код планирања, настајања и развоја туристичких места битна предпоставка је управо однос према стално настањеним местима. У том погледу могућа су два аспекта посматрања: а) однос према стално настањеним местима у непосредном окружењу, б) однос према тенденцијама прерастања туристичких у стално настањена места.

У односу према суседним стално насељеним местима намећу се два питања: могућности заједничких функција и нарав-

но могућност туристичког активирања стално настањених места (уколико то активност дозвољава). У почетном стадијуму развоја сасвим је логично да ће стално настањено место задовољавати неке потребе новонасталих туристичких места: радна снага, школовање деце, управни и судски послови и др. На примеру Копаоника такву улогу има Рашка или Брус као и нешто ближа Јошаничка бања. С друге стране, насеље Копаоник, односно његов туристички центар са изванредним условима за одржавање разних врста културних и уметничких приредби и других манифестација значајно задовољава одређене потребе Рашке и Бруса, па и других градских насеља у широј околини. Имамо у виду да се на Копаонику одржавају приредбе са врхунским уметницима и спортистима. Друго питање, зашто оближња стално настањена насеља, пре свега Јошаничка бања, нису развијала и своју туристичку функцију у вези са Копаоником, засад остаје без одговора или су могући различити одговори. Недовољна истраженост таквих односа и могућности је, свакако, један од најприхватљивијих одговора.

Што стално настањена места имају већи број становника и што су индустријски и урбано развијенија, тим су и већи проблеми у очувању њихове животне средине. Познато је да су индустрија и саобраћај највећи загађивачи воде и ваздуха у градским насељима, али ту убрајамо и кућне димњаке и само становништво као и домаћинства (отпатци различите врсте и др.). Туристичка функција у великим градским центрима чак и у градовима са просторно-плански размештеним и уређеним зонама (стамбена, индустријска, туристичко-рекреативна и др.) неминовно је изложена различитим врстама контаминирајућих утицаја. Најзад, и нова туристичка места се претварају у мањи или већи контаминирајући пункт. Загађивачи су хотели, моторизовани саобраћај и туристичка агломерација величине и до 10.000 посетилаца у шпицу сезоне. Најмање се сме годцењивати маса посетилаца јер се она не може поредити са насељима од исто толиког броја стално насељених становника. Напротив, реч је о концентрацији овог броја на мањој површини (нагомилавање отпадака - испод линија жичаре, нпр.), реч је о маси коју недовољно познајемо и чија се структура мења сваких седам-десет дана или можда и за краће време.

Очигледно да и у туристичким местима се може говорити о проблематици животне средине, односно о њеној заштити и унапређењу. У туристичким местима нема "тешке" индустрије као једног од најопаснијих загађивача животне средине, али моторизовани саобраћај и људски фактор (концентрација на мањем простору) нису за подцењивање. Планинска места, а поготову Копаоник као високопланинско су још осетљивија на токсична, неприродна дејства (разређен ваздух и повећани нагиби). И као што је

нужно истраживање конкретних облика загађивања ваздуха па и природне средине у целини, у оваквим новонасталим туристичким местима, неопходно је такође наставити туризмолошка истраживања у истом смислу. С тим у вези, потребан је прецизан одговор да ли се на висинама преко 1.600 m могу градити туристичка насеља и да ли је пре свега неопходан масован моторизовани саобраћај на тим висинама имајући у виду да је велики потрошач кисеоника. Овоме иде у прилог чињеница да су хотели на висинама преко 1600 метара веома спорни за туристички боравак у летњим месецима јер се температура ваздуха само краће време пење изнад 18° С.

Животна средина туристичких места као стање виталних компонената природе је неупоредиво мање угрожена у односу на стална боравишна места из којих долазе туристички посетиоци. Али као што од боравишних места удаљени комплекси природе (као што су планине) морамо стављати под строги надзор јер су то наше златне резерве, одступница по потреби, нужна компензација цивилизацијске свакодневнице, тако и туризмолошким проучавањима морамо перманентно откривати релације између урбаног и природног.

Урбане специфичности планинских туристичких места

Туристичка места се међусобно разликују по величини, урбаној физиономији и мотивском окружењу. Будва се нпр. и по величини и по физиономији, разликује од Врњачке бање, Дивчибара или Копаоника. Из неких већ развијених функција (културна, уметничка) надограђена је туристичка (Будванско лето, као посебан туристички мотив), а код туристичких места у развоју, неки садржаји добијају шири значај у простору. Већ смо поменули да су врхунске културно-уметничке приредбе на Копаонику веома привлачне и код грађана Рашке, Бруса па и других околних насеља. То је значи нова функција Копаоника као високопланинског туристичког места.

Туристичка места се разликују међусобно према врстама мотива које представљају али постоје разлике и између места истих врста мотива. Наравно, плаже су нпр. специфичност приморских, а планинске стазе и жичаре специфичност високопланинских места. Базени, конгресне дворане, сауне, коцкарнице, диско клубови и други објекти намењени садржају туристичког боравка могу да постоје у свим врстама туристичког места. То се још више односи на различите врсте угоститељских, трговинских и

занатских радњи. И код једне и код друге врсте објеката (наменских садржаја боравка и задовољења уобичајених потреба) могао би бити заступљен принцип максималног комплетирања. Комплетирањем тих објеката обезбеђују се и могућности потпуног задовољења жеља и потреба туристичких посетилаца, али и оптималне могућности туристичке потрошње. Закључак је да и у урбаном погледу туристичка места различитих врста би требало да имају много заједничких елемената у структури. У том погледу било би много важније питање шта неким туристичким местима недостаје од могућих услужних објеката.

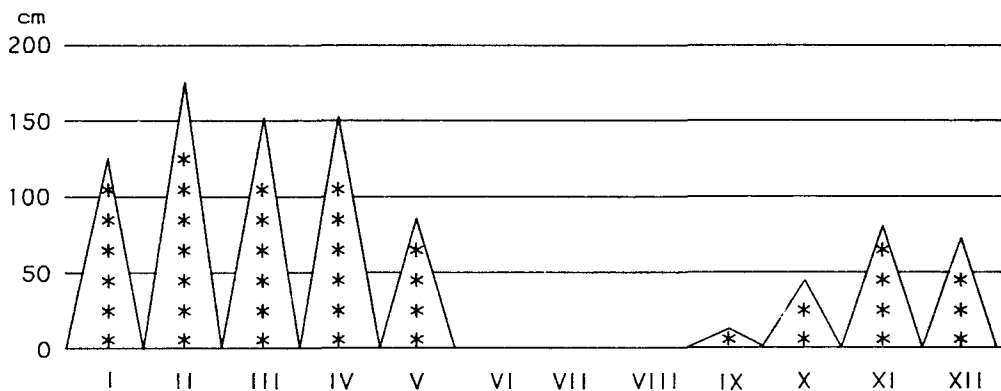
За просторне планере, туризмолошке стручњаке и пројектанте морало би бити основно питање да ли су на прави начин оптимално искоришћене мотивске могућности (укључујући и естетски критеријум и еколошки фактор сигурности). У том погледу долази до изражаја искуство и пре свега инвентивност урбаниста и пројектаната што би такође требало максимално подстицати и обезбеђивати. Просторни планови ширих подручја и мотивских регија подразумевају, наравно, концептуално питање и избор локација за туристичка места. Коначно и пре свега и туристичка места имају своју ружу ветрова, своју влажност, осунчаност и падавине, имају своју климу или микроклиму.

Имајући у виду мотивска обележја у ужем и климатска у ширем смислу, и код планинских туристичких места постоје значајне разлике у њиховом лоцирању и пре свега у степену урбанизованости. Морфолошки склоп и надморска висина су два најбитнија чиниоца у лоцирању, обликовању и функционалном комплетирању планинских туристичких места. С тим у вези није тешко објаснити зашто на ниској и по облику једноставној Авали не постоји већи број хотела, зашто на Космају у близини варошице Сопота постоји урбанизирано насеље или зашто су Дивчибаре и Златибор већ урбанистички добрим делом заокружена насеља. Кад кажемо урбанистички заокружена више мислимо на изглед, а мање на комплетираност објектима, њихову функционалност па и однос према мотивском окружењу.

Копаоник се убрзано комплетира као високопланинско туристичко насеље и са јако наглашеним насртајима да се граде нови капацитети за смештај. И постојеће урбано оптерећење самог "крова" планине је непредвидиви ризик за њену осетљиву природу. Природа ове планине је озбиљно начета рударским радовима током историје, а и села су проширивала своје атаре на рачун шума. "У наше време, међутим, отпочело је треће раздобље угрожавања планинске природе и животне средине на њој. Ако друштво не нађе ефикасан начин заштите, ово раздобље може

Средње месечне падавине на Копаонику у м

Максималне висине снежне покривача на Копаонику у см за период 1950-1960. година

Ск. 4. - Из приложене скице, преузете из књиге М. Васовића о Копаонику, може се закључити да су услови за зимске спортове веома повољни па је разумљиво да сезона скијања траје и до 6 месеци

From the given sketch, taken from M. Vasović's book on Kopaonik, the conclusion may be drawn that conditions for winter sports are very favourable, so it's not surprising that the ski season can last even up to six months

бити означено погубним последицама за животну средину на Копаонику. Јер сада се деградирање проширило на највиши део, на његов кров. Што је опасније, оно је и знатно свестраније по појавним облицима и последицама, јер је изазвано низом делатности и замашним радовима" [1, 194].

Планинска природа и животна средина трпе различите тензије управо због продора урбанизације до самог крова Копаоника. Планери су нпр. израчунали да је гранични капацитет назначеног парка у зимском периоду 37.000 корисника (смучари, излетници, запослено особље). Смучари и излетници су незнатан ризик у односу на грађевинске објекте (хотели) и саобраћајна средства (аутомобили, аутобуси и камиони) који својим присуством у осетљивој природи (разређен ваздух, велики нагиби, земљотреси) представљају несумњив ризик. Издувни гасови, отпаци, и хемикалије су стална и непредвидива претња па и "планиране" бројке од 37.000 корисника у зимском или 24-30.000 посетилаца у летњем периоду [5, 238] не могу деловати утешно. Значи, у највиталнији и најосетљивији, тј. највиши део планине имплантирано урбано ткиво које и најбоље пројектовано и са строгим режимом разних ограничења озбиљно доводи у питање равнотежу природе. Време ће показати, пише врсни познавалац Копаоника М. Васовић, да ли смо овом градњом битније нарушили равнотежу природних процеса у планини која је иначе увек лабилна" [1, 228]. Наравно, та могућност се повећава од подножја према врху, а насеље је и уз скупе инвестиције у водовод и канализацију изграђено, управо, на врху.

Специфичност животне средине високопланинских туристичких места је у томе што она ни издалека није у тој мери угрожена као што насеље у целини представља ризичан фактор за равнотежу у природи. То, наравно обавезује на већу опрезност и на енергично сузбијање и најбезазленијих индикатора угрожености животне средине.

На високом Копаонику изграђено је модерно и веома допадљиво туристичко насеље. Уз све комплименте за архитектуру указали смо и на разлике које собом носи насеље издигнуто изнад границе шума, такорећи до највећих врхова једне од највиших планина у Србији.

Туристичко насеље је уведено и у статистичку евиденцију, а и у пропаганди је промовисано под именом "Копаоник". То значи, ако би се појавило ново туристичко насеље у југоисточном делу планине нпр. не бисмо знали које име да му дамо, а не верујем да би име Копаоник-2 било право решење. Ово не постављамо само из формалних разлога, већ зато што сматрамо да у

концепту развоја није уважаван однос делова и целине. Питање односа делова и целине тангира, наравно и заштиту природе или оно што је стално присутно у нашој анализи, питање заштите природе, и не би се могло на овако пространој планини решавати парцијално.

Све дилеме око развоја туризма решаване су, очигледно, на терену једног, рекли би смо, еклатантног дела Копаоника, односно Равног Копаоника. Без тог дела планине се није могао правити концепт развоја туризма, али чини се да тиме није требало ни почети, већ је требало остварити свеобухватнији приступ. То нам управо и потврђује да је концепт развоја туризма на Копаонику доста једностран, а изграђено је модерно туристичко насеље. Закон је, нема сумње, акцептирао оно што је већ изграђено (преко 5.000 постеља) па је тако задатак заштите природе сада много сложенији. Треба заштитити природу са већ изграђеним објектима или се функција тих објеката мора потчинити заштити животне средине на ужем или заштити природе на много ширем пространству или обрнуто. То управо показује да задаци заштите животне и природне средине представљају јединствени комплекс.

Туристичко насеље постоји и оно се мора такође заштитити:

- а) од изградње нових објеката за смештај,
- б) од неконтролисаног масовног промета и
- в) од ризичних активности.

Да и на крају ове анализе цитирамо М. Васовића: "Згуснута изградња, окупљање огромног броја посетилаца на малом простору, непостојање уређених шеталишта и одсуство службе сталног чувања доприносе местимичном пустошењу природе Равног Копаоника. Реч је о тамањењу жбунова боровнице и малине, ломљењу грана, ложењу ватре где коме падне на памет, избацавању смећа и хрпа отпадака ... Тако је и туристички промет почео да угрожава животну средину на овој лепој планини" [1, 194]. Предлажемо:

- а) да се уради упутство за кретање и понашање у Националном парку,
- б) да се перманентно ради на развијању свести и културе у заштити природе и
- в) да се искуство Копаоника обавезно користи у туристичком активирању других природних мотива у Србији.

СУДБИНА ЗАКЉУЧАКА СА НАУЧНОГ СКУПА "ПРИРОДА КОПАОНИКА - ЗАШТИТА И КОРИШЋЕЊЕ"

(Копаоник 19-22. IV 1990.)

Научном скупу на Копаонику присуствовало је 290 истраживача и стручњака из 34 института различитих профила и специјалности. Скуп је посебном беседом о нужности заштите животне средине најавио тадашњи председник Српске академије наука и уметности академик др Душан Каназир. Радило се пленарно и у три секције а на крају су усвојени Закључци. До Закључака се дошло активношћу такорећи свих учесника, почев од појединачних предлога за време припреме Скупа као и у време његовог одржавања. У формулисању Закључака нарочито су биле активне Секције а приликом њиховог усвајања на завршној Пленарној седници водила се веома динамична расправа. Слободно се може рећи да су Закључци одразили мишљења и убеђења свих учесника Скупа међу којима су били веома угледни научни радници, дугогодишњи истраживачи Копаоника и пре свега врсни познаваоци ове високе и атрактивне планине.

Суштина и дух Закључака

Основни смисао Закључака је да Копаоник треба да постане симболом заштите природе у Србији што пре свега подразумева елиминисање могућих и строгу контролу постојећих ризика који угрожавају биолошки па и географски интегритет ове планине. Година 1990. када је одржан научни скуп на Копаонику била је проглашена од Уједињених нација годином заштите животне средине али је то такође била и "година европског туризма" (Европска заједница). С тим у вези треба рећи да је туризам једна од приоритетних могућности привредног активирања планина а Копаоник је са близу 6.000 лежајева и преко 600 хиљада туристичких ноћења већ ту чињеницу потврдио. Познато је такође, да су нестајање шума, ерозија и туризам основни узрочници угрожавања природе и деградирања планинског пејзажа. Јасно, сарадници, сада већ укинутаг Института за туризам желели су да својим истраживањима осветле деликатне односе између развоја туризма и веома осетљиве високопланинске природе. Та истраживања требало је да се наставе с циљем, између осталог, да се практично и теоријски потврди метода "перманентне контроле развоја" али и да се укаже на везу економских резултата са једне и локације и мотивско просторних особености са друге стране. Неуважавањем ових фактора пројектовања и туристичка изградња често

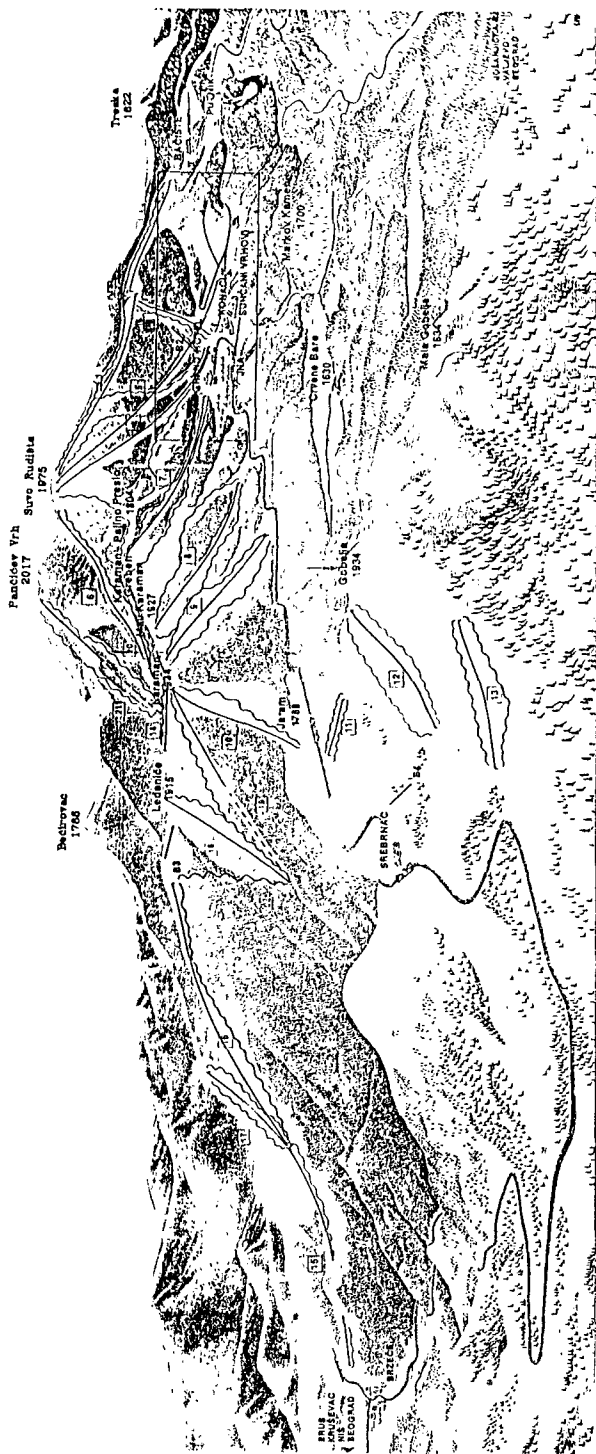
постају сами себи сврха у којем случају "маркетиншке теорије" тешко излазе из дубиоза. Реч је о туризму на високој планини а планину чине руде, шуме и воде, снег и ветрови, земљотреси, насеља, дивљач, врхови и дубодолине или пејзажи који се не мењају само из месеца у месец већ често и у краћим временским размацима. Тиме се и објашњава да је Скуп на Копаонику, по масовности и врстама специјалности досад незабележен међу скуповима посвећеним истраживању једне планине. Масовни скуп истраживача различитих профила чини закључке са Копаоника веома ауторитативним те је и логично тумачење да би се њихове поруке могле уважавати и као правила за шира пространства.

Закључци научног скупа на Копаонику су подељени у три блока: у првом блоку (*Природа Копаоника је озбиљно угрожена и неопходне су хитне мере заштите*) систематизоване су оцене и формулисани предлози мера заштите. Сваки од осам Закључака у овом блоку достојан је посебне елаборације која би подразумевала конкретна задужења и орочавање задатака. Издвојићемо неке акценте који су карактеристични за блок у целини:

- природа Копаоника је озбиљно деградирана развојем различитих активности и сушењем шума,
- неопходно је цело подручје Копаоника обухватити планском и систематском заштитом,
- у оштећеним екосистемима Копаоника од посебног значаја је процес сушења шума,
- извршити ревизију Просторног плана Националног парка и урадити Просторни план специфичног коришћења Копаоника и његовог подножја.

Неки од закључака у првом блоку тичу се мера заштите виталних компонената природе Копаоника као што су воде, земљиште или ловна дивљач.

Други блок Закључака (*Будућа истраживања Копаоника*) обухвата предлоге за нова истраживања. Овим предлозима обухваћена су питања којима се одржава континуитет проучавања (земљотреси, ерозија, обнављање шума) или се указује на недовољно истражене развојне могућности - коришћење геотермалне енергије, производња биолошки здраве хране, туристичка активирања нових подручја. Посебно је истакнута потреба нових истраживачких пројеката који би се бавили "широко распорострањеним обољењима шума" и "новоизграђеним великим туристичким центром на највишим деловима планине који ствара сталан ризик угрожавања вертикално зонираних екосистема. Такође је наглашено "треба да се настави истраживање природе Копаоника која је угрожена штетним утицајима индустријског окружења". Овак-

Ск. 5. - Са око седам хиљада хотелских лежајева и са густом мрежом квалитетних и разноврсних скијашких стаза, Копаноник је данас један од најпознатијих центара скијашких спортова у Европи

With about seven thousands hotel beds and dense network of good and varied ski paths, Kopaonik is one of the most famous ski-sport centres in Europe

ва истраживања - стоји у Закључцима - потребно је спровести, али у тим случајевима потребно је одмах применити мере за максимално смањење емисије сумпордиоксида, тешких метала и осталих загађивача.

Трећи блок Закључака (*Посебни предлози*) обухвата врло конкретне предлоге мера у вези са Копаоником али и са заштитом природе Србије у целини. У вези са ширим смислом Закључака споменули бисмо онај који се односи на потребу посебног третмана заштите природе у просторном плану Републике. Ту је и читав низ веома конкретних предлога који се тичу надлежности и одговорности у вези са заштитом природе: извори финансирања, верификација развојних програма, концепт заштите већих просторних целина, прецизније одређивања надлежности и одговорности Републичког завода за заштиту природе и др. Заслужују пажњу и Закључци који се односе на Копаоник; пошумљавање површинског копа на Панчићевом врху, одабирање нових строгих резервата ради заштите аутентичних биљних и животињских врста (ово се може односити на Србију), установавање банке података о стању и угрожености природе на Копаонику и Србији..

У закључку о Закључцима може се рећи да они дотичу и хитне интервентне мере, и далекосежну политику. Закључци су веома принципијелни због акутности и актуелности проблематике заштите природе, због мериторности научног скупа и због националног значаја Копаоника. Закључци обезбеђују стављање под контролу активности и чинилаца који угрожавају природу планине али неким својим акцентима отварају методолошка питања заштите природе у политици заштите животне средине.

Однос према Закључцима

Формално Закључци као такви не обавезују било кога. Постоји наравно професионални однос па и свест појединца али то су само претпоставке. Напротив, могло би се навести већи број могућих изговора и оправдања за неостваривање Закључака, почев од неуобичајено тешке ситуације у друштву, па до евентуалне непрецизности самих Закључака. Копаонички скуп истраживача 1990. године био је јединствен не само по масовности и броју различитих специјалиста већ и по томе што су преузете обавезе да се прати судбина Закључака.

Кад је реч о Копаонику треба истаћи да постоји институција (Предузеће "Национални парк Копаоник") која је и пред државом одговорна за заштиту најрепрезентативнијег дела ове

планине. Наравно, ту су и две републичке институције - Министарство за заштиту животне средине и Завод за заштиту природе - чије надлежности у погледу Копаоника нису спорне.

Заштита природе, суштински и методолошки представља елементе еколошке свести па рекли бисмо и еколошког битисања; заштита природе има своју цену која је незнатна у односу на катастрофу до које би могло доћи и која је превисока за наше материјалне могућности. И у том апокалиптичном размишљању између "чекића и наковања" као да су се пречула упозорења на копаоничком скупу академика Душана Каназира, иначе генетичара и молекуларног биолога који је рекао да се "налазимо на прагу еколошке катастрофе". Напротив, у законско обезбеђење заштите дела Копаоника унет је елемент предузетништва и све више смо склони да говоримо о тзв. "активној заштити" која се често завршава дневним компромисима на рачун угрожавања природе. Наравно, и неvezано са Копаоником треба преиспитати да ли о заштити једног националног парка треба да брине јавно предузеће или државна установа. Реч је значи о принципијелним разлозима којима се много ефикасније може утицати на колективну и појединачну еколошку свест. Променом статуса лакше би се реализовали Закључци скупа који се односе на финансирање, кадровско јачање и функционисање у целини сада још увек "Предузећа Национални парк Копаоник"

Републички завод за заштиту природе је у сваком погледу најкомпетентнија државна установа у овој материји. У формирању политике и дефинисању програмских задатака Завод се мора нужно ослањати на помоћ научно-истраживачких института а у спровођењу надзора морали би му бити више на располагању инспекцијски органи. Републички закон за заштиту природе, иако је доживео неколико промена и допуна, нужно је иновирати и у вези са извршеним уставним променама али и на линији повећања колективне одговорности у овој материји. Предлажемо да се испита и могућност оснивања пар регионалних завода за заштиту природе, тим пре ако организацијама националних паркова и даље буде остављено да се брину добрим делом о својој материјалној егзистенцији. Подсетимо се да постоје у нашој Републици регионални заводи за заштиту споменика културе. Можда би се у регионалним заводима могле да обједине функције заштите природе и заштите споменика културе јер се често ради о јединственим просторним захватима какав је Копаоник на свом пространству око 2.750 квадратних километара. С обзиром на нову административно територијалну поделу Србије, овакви заводи би могли да покривају два до три па и већи број округа.

Предузећа за националне послове су релативно нове институције у Србији, па је разумљиво што и у разматрању остваривања Закључка са Копаоничког скупа не можемо мимоићи то питање. Ново је такође и Министарство за заштиту животне средине.

Остаје питање односа корисника према Закључцима са научног скупа. Ако је природа основ материјално пословног битисања корисника на Копаонику онда се намећу два императива: - било чиме не повећавати ризик угрожавања и - максимално допринети очувању природе.

То практично значи да би сваки корисник природе Копаоника морао имати сопствени програм активности на заштити, растерећењу и оздрављењу природе. Програм се може свести на комунално-хигијенске мере (одлагање и одвоз отпадака, увид у понашање посетилаца у природи и сл.) али може бити и амбициознији бавећи се евентуалном заменом енергетика или доприносом заједничким акцијама у оздрављењу неких угрожених места у природи планине. Јасно, и овде се намеће не само надзор већ и координаторска функција Предузећа националног парка Копаоник. У том погледу и даље треба инсистирати на могућности рационализације и технолошких иновација у циљу ублажавања еколошких ризика и оздрављењу угрожених места у природи. Нужна је и посебна терминолошка разрада и методолошка инструктивност годишњих и дужерочних програма заштите и растерећење природе. Као што смо принуђени да се суочавамо са различитим тешкоћама у пословном функционисању високо планинског зимско-спортског туристичког центра, још мање смо у могућности да користимо нечија искуства. Планине су управо такви системи и организми које не трпе шаблоне и свака планина има своју опцију развоја и заштите до које се мора доћи тимским истраживањем. Туристички центар на Копаонику треба даље истраживати не само због угрожености вертикално-подређених екосистема већ и због изналагања ефикаснијег модела експлоатације где је климатски режим од истог или и већег значаја него што је пласман капацитета или повећање ванпансионске потрошње. На високој планини нема ниједног питања развоја које се може истраживати одвојено од њене природе.

Предлози за оперативни план

Остваривање Закључака са "Копаоника 1990." године, не може се препустити доброј вољи појединца нити се може само рачунати на одговорност надлежних. Потребна су конкретна

задужења, нужен је оперативни план. Променом Устава Србије и доношењем нових закона тежи се стварању ефикасне државне управе. Не знамо да ли се јаком државном управом могу ефикасно решити бројне и крупне противуречности развоја, али бисмо поздравили њено деловање у проблематици заштите животне средине и у очувању природе. Хоћемо да верујемо да ће Министарство заштите животне средине испољити пуну одлучност да се брже решавају проблеми заштите природе. Закључци са Копаоника, видели смо, значајно тангирају заштиту природе у Србији, па би то могло бити и посебно искушење. Искушење у смислу да се не само принципијелно и методолошки, што није спорно, већ и у оперативном погледу дефинише појмовни однос између здравља и животне средине односно природе као њене примарне компоненте. Својим планом деловања у вези са Закључцима са Копаоника, Министарство би могло да обавезе или блаже речено да задужи и друге компетентне установе, а захваљујући својим овлашћењима могло би се обезбедити извршење тих обавеза. Оперативни план ресорног Министарства био би значи истовремено и оперативни план Завода за заштиту природе и Предузећа за Национални парк Копаоник. Обавезе ових двеју институција морају бити детаљније разрађене и прецизније одређене.

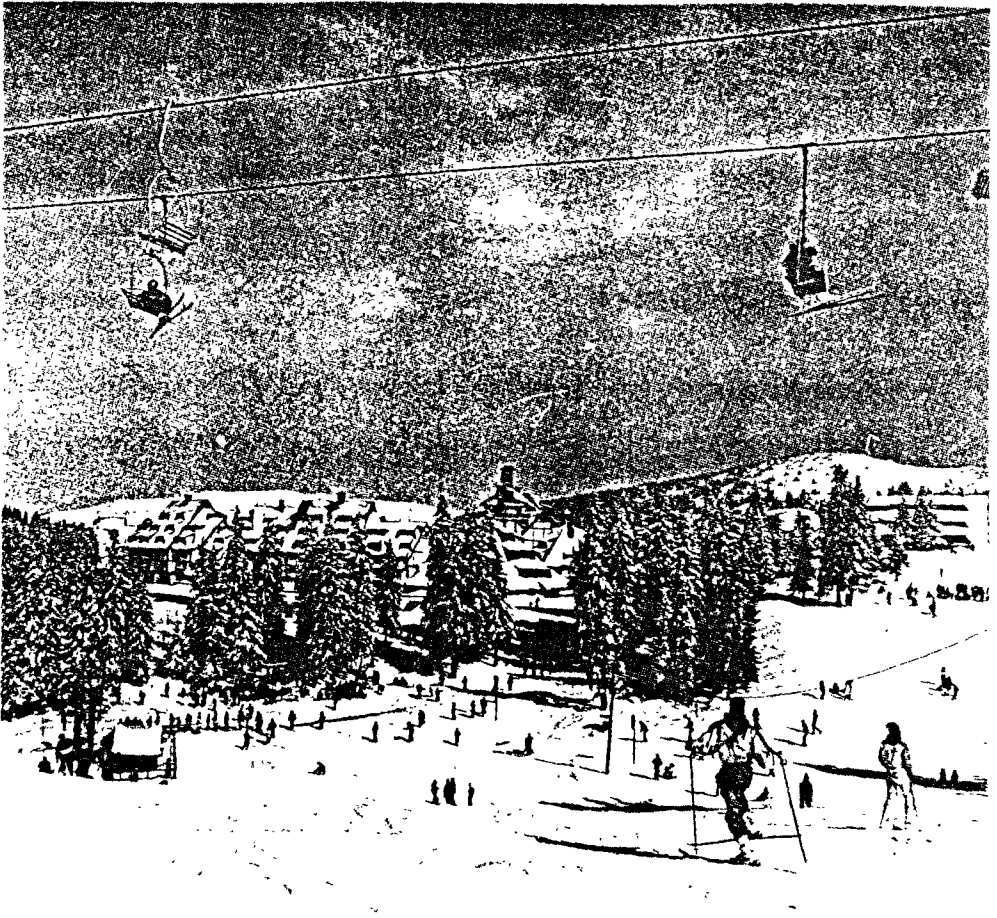
Српска академија наука и уметности је била веома репрезентативно заступљена на Копаонику, а њени представници јако активни у расправи и у формулисању Закључака. Било би више него добро ако би се Председник САНУ заложио за оснивање посебног Центра са банком података о заштити природе на Копаонику и у Србији. Са функције Председника најауторитативније научне установе у Републици, академик Душан Каназир је ту своју идеју могао довести до реализације; какав би само то био допринос Закључака са Копаоника и какве би далекосежне ефекте имала реализација предлога уваженог академика. Можда би за ту идеју требало везати и предлог такође из Закључака, да се гради спомен дом Јосифа Панчића, првог Председника САНУ чији гроб на највишем врху Копаоника чини ову планину много већим симболом него што то она јесте својом висином и својом историјом. На линији претварања Копаоника у јединствен научни полигон је свакако и предлог из Закључака да се на овој планини заснује традиционални међународни семинар за унапређење животне средине и заштиту природе. Тим предлогом могли би да се позабава Природно - математички факултети, а пре свега Биолошки и Географски факултет. Убеђени смо да би овај предлог био поздрављен и од Европске заједнице а свакако би наишао и на одушевљење туристичке оперативе на Копаонику.

Коначно, окупљање истраживача морало би бити и подстицај да се истраје на идеји да Туристички центар на Копаонику постане чим пре економски успешан, што он још увек није, али и да не буде еколошки ризик што можда већ јесте и што би могао бити. Нимало захвалан подухват, али се рачуна на помоћ двадесетак научних институција и ширу јавност у Србији, наравно.

ПЛЕДОАЈЕ ЗА ДАЉЕ СИСТЕМАТСКО ИСТРАЖИВАЊЕ КОПАОНИКА

Природњак Јосиф Панчић је за Копаоник рекао да је то "прекрасан крај Србије". Великог научника задивили су горостасност високе планине, његове шуме и бистри извори, далекосежни погледи, природа у целини. Копаоник и данас привлачи својом лепотом, али је постао и веома познат због разорних земљотреса, изражене солидарности и помоћи народу овог краја, која је пристигла из свих осталих крајева земље. Копаоник није више оно што је био у Панчићево време, јер се скоро на сваком кораку може видети понеко осушено дрво и трагови ерозије, што озбиљно забрињава истраживаче и љубитеље ове планине. Такође, некада је требало времена и напора за освајање Сувог Рудишта на Копаонику, а у наше време изграђено је импресивно туристичко насеље у које се из подножја стиже за само пола сата аутомобилске вожње. Најимпресивнији део Копаоника је урбанизован, додуше по истанчаном укусу и уз све похвале, али и по неумитним принципима масивне градње која подразумева бетон, асфалт, стакло, сечу шуме, укопавање, зидање, надзидавање итд. У лепа хотелска здања свеједно да ли се зову "Гранд", "Путник", "Сребренац" или "Сунчани врхови" уселила се и неизбежна техника за загревање и хлађење, похитали су љубитељи белих пејзажа и вратоломних спустова, намножили су се аутомобили, појавила се испарења различитих боја и мириса ... Магично тржиште туризма делује тако снажно да се снежне падине морају учинити још привлачнијим да би се посетиоци намамили на потрошњу. Смењују се туристичке групе, многи су задовољни, неко би морао бити забринут.

Није нам циљ да пребирамо по ономе што све остане кад гости напусте високу планину. Управо, због познатих позитивних ефеката морамо се окретати и оним негативним, међу које спада и ризик нарушавања еколошке равнотеже у природи. Сигурни смо да се убудуће неће градити туристичка насеља на највишим дело-

Ск. 6. - Туризам је сасвим сигурно и велики и еколошки ризик за природу Копачице што захтева сталан надзор и систематска истраживања стручњака (географа, биолога, шумара, метеоролога, туризмолога и др)

Of course, tourism is a significant environmental risk for Kopaonik, so the continuous supervision and systematic expert research are required (those of geographers, biologist, forestry-experts, meteorologist, tourismologist, etc)

вима планина или у изворишним челенкама као природним сабириштима воде.

Током десетак последњих година, истраживања овог подручја попримају мултидисциплинаран карактер и одвијају се у оквиру посебних научних пројеката у области заштите и унапређења животне средине. У реализацију ових пројеката укључене су бројне научне институције, а координацију и финансирање истраживања реализује Министарство науке. У оквиру ових истраживања, посебна пажња била је посвећена комплексним и стационарним проучавањима екосистема, затим студијама поремећаја екосистема и деградацији животне средине, истраживању загађивања површинских и подземних вода и мерама заштите, загађивању и рекултивацији земљишта, заштите ваздуха, затим истраживањима заштите од јонизирајућег и нејонизирајућег зрачења, заштити хране од загађивања, као и изучавању туристичких потенцијала Србије, са посебним освртом на подножје Копаоника.

Планинска природа трпи различите тензије управо због продора урбанизације до највиших врхова Копаоника, али су сушење шума и ерозија тла већ поодавно основни проблем који тражи ширу и организовану акцију. И док туризам угрожава највиши и најостељивији део планине, сушење шума и ерозија су раширени по целом његовом пространству. Сушење шума није специфична појава ове планине, већ је то цивилизацијски проблем који се не може свести само на један узрочник, али се мора третирати парцијално. Разумљиво је онда што је за научни скуп о природи Копаоника био пријављен велики број реферата посвећен појави сушења шума и што у проучавању те појаве постоје различити приступи па и контрадикторна размишљања. Међу стотину реферата са око 130 референата било је аутора који се међусобно лично нису познавали али и много мањи број тема које се међусобно нису могле довести у везу. То показује да не постоји адекватна сарадња међу истраживачким институцијама. Одсуство сарадње исто је неприхватљиво као и претензије да се из једног института без обзира о каквом је истраживачком профилу реч сагледавају различити проблеми и укупна проблематика заштите природе. Организована сарадња између различитих института је императивни услов не само за успешно решавање, већ и за изналажење одређених проблема. Од организовања међуинститутске сарадње мање би било упутно решење које би се састојало у екипирању једног института са различитим профилима истраживача. Не постоје прави модели за међуинститутску сарадњу. Могу се пронаћи и примери, најблаже речено одсуства сарадње између одређених факултета и истородних научних института. Чини се да су добро

конципирани научни пројекти и окупљање проверених истраживача најбољи начин да се дође до жељених резултата. Наравно, и руководиоци селектираних истраживачких тимова морају бити познати и признати и пре свега са израженим смислом за руковођење и координацију.

Разноврсност тема и масован скуп истраживача на Копаонику показују значај ове планине, како у вези са њеним изазовом за науку, тако и у вези са њеном улогом у историјском и националном формирању српске државе од првих почетака до најновијих дана. С друге стране реферисане теме показују запостављеност подгорине Копаоника у истраживањима, како у односу на заштиту природе, тако и у односу на проблематику развоја. Ово посебно истичемо јер се и сва питања заштите природе не могу решавати парцијално. Још је важније да се питања заштите природе морају третирати као саставни део развојног програма. То на примеру туризма на Копаонику очигледно да није примењено. Наиме, све дилеме око развоја туризма решаване су на терену једног, рекли бисмо еклатантног дела Копаоника, тзв. Равног Копаоника. Сигурно је да се без тог дела планине није могао правити концепт развоја туризма, али закључисмо да то није смело бити у првом плану.

На свестраном истраживању Копаоника учињено је много више него на било којој другој планини у Србији. Због укупног значаја и грандиозности ове планине нужно је наставити истраживања и то пре свега у смислу синтезе и комплексности. Такви задаци могло би се реализовати посебним пројектом, који би се базирао на континуираном истраживању изабраних научних тимова. Већ и на научном скупу "Копаоник 1990" има доста примера да се у рефератима покрећу питања глобалних, комплексних, интегралних и других аспеката интердисциплинарних истраживања.

Копаоник, по величини, географском положају, националном значају и пре свега по сложености проблематике свог развоја, предодређен је да буде полигон научних истраживања. Резултати и закључци проучавања на Копаонику морали би обавезивати пројектанте, програмере и инвеститоре на другим сличним просторима у Србији.

Не би се смело дозволити да се без научне верификације отварају инвестициони пројекти на Шар планинској Брезовици, Старој планини, у подручју Бердапа, на Власини или Голији. Планине су највеће природно благо Србије и већ је дошло време, на жалост, да се морамо више бавити њиховом заштитом, а мање питањима коришћења. Површина и једносмерна истраживања могу заварати, могу се евентуално сагледати неки променљиви али

пролазни ефекти, а могу се превидети и тешке, дугорочне последице. Треба заострити одговорност институција и појединца који се олако одлучују за гигантске пројекте изградње на крововима планина. Морају се свим мерама сузбити парцијални интереси. Систематска, комплексна и пре свега координациона истраживања Копаоника су најбоља брана непромишљеним и грубим насртајима на његову веома осетљиву високопланинску природу.

Л и т е р а т у р а

1. **Васовић М.** (1988) *Копаоник*, Српско географско друштво, Посебна издања, књ. 65, Београд
2. **Ракићевић Т.** (1985) *Физичко-географски услови и ограничење коришћења и организације простора Копаоника*, Географски факултет (рукопис)
3. *Прилог просторном и урбанистичком планирању Копаоника и његовог подручја*, "Заштита природе", бр. 38, Београд, 1985.
4. *Закон о националном парку Копаоник*, "Службени лист СР Србије", бр. 29, Београд, 1988.
5. *Могућност развоја туризма на Копаонику*, "Теорија и пракса туризма", бр. 1, Београд, 1986.
6. *Просторни план подручја Националног парка Копаоник*, "Службени лист СР Србије" бр. 4, Београд, 1989.
7. *Измене и допуне Генералног урбанистичког плана Суво Рудиште, програмске основе плана*, Републички комитет за урбанизам СР Србије, Београд, 1989.
8. **Јовичић Ж.** (1988) *Основи туризмологије*, III издање, Научна књига, Београд.
9. *Природа Копаоника - заштита и коришћење*, Зборник са научног скупа 1990., Институт за туризам, Београд.
10. **Костић М.** (1963) *Луковска бања*, Гласник СГД, бр. 1, Београд.
11. **Јовичић Ж.** (1969) *Јошаничка Бања*, Гласник СГД, бр. 1, Београд.
12. **Марковић Ј.** (1980) *Бање Југославије*, Туристичка штампа, Београд.
13. **Годић В., Радић М.** (1963) *Бање Србије*, Београд.
14. **Јовичић Ж.** (1966) *Географска проблематика бањског туризма у Србији*, Зборник радова Географског завода ПМФ-а, Београд.
15. **Јовичић Ж.** *Бање - примарни центри развоја туризма у Србији* (у рукопису).

16. Србија, Књижевне новине, Београд, 1982.
17. **Жорж П.** (1979) *Све о животној средини* (превод), БИГЗ, Београд.
18. **Јовичић Ж** (1986) *Туриситчка географија*, Научна књига, Београд.
19. **Матвејев С., Пунцер И.** (1989) *Карта биома Југославије и њихова заштита*, Природњачки музеј у Београду, књ. 36.

Summary

Živadin Jovičić

KOPAONIK - ENVIRONMENTAL PROTECTION AND DEVELOPMENT OF TOURISM

Kopaonik is a unique mountain in Serbia, in many respects. Before all, it is one of the four highest mountains in Serbia (the Prokletije range, Mt. Šara, Mt. Stara Planina) situated in the centre of the Republic. The first Serbian State /Raška) was formed around Mt. Kopaonik; the most important battle in the history of Serbian people (The Battle of Kosovo) took place there; in the Žiča monastery the first Serbian kings were crowned; Kruševac was the capital of the medieval Serbia and the Studenica and Sopoćani monasteries belong to the most valuable pieces of medieval architecture and painting. The peak of Mt. Kopaonik has become a national park and it is truly "the beautiful part of Serbia" as Josif Pančić put it. He was buried on the peak of this extraordinary mountain (the Pančić peak, 2107 m).

Situated between the Ibar and the Rasina rivers on the area of 80 km long by 40-60 km wide Mt. Kopaonik with its 2750 sq.km. is a real natural treasury of Serbia (forests, waters, ores) but also one of the mountains prone to frequent and mighty earthquakes. For the purpose of environmental protection the most attractive part of Mt. Kopaonik with area of 11700 ha is proclaimed a national park. The development of tourism has been intense in the area (Ravni Kopaonik) for some time. The National Park Declaration and the Regional plan and other laws try to alleviate this conflict of which the consequences affect both the environmental protection and the development of tourism. Mt. Kopaonik with its 2750 sq.km. offers opportunities not only for tourism but for the development of other economic activities (fruit growing, cattle raising, forestry and hunting, etc.). When the National Park is concerned (11750 ha) everything is to be geared to environmental is to be geared to environmental.

This monograph deals with different aspects of environmental protection and development of tourism relationship, principal and theoretical to instructive and operative)selection of tourist locations, for example). The monograph contains more questions than answers. Not anybody, we believe, could contest the conclusion which states that everything must be subordinated to environmental protection. Further development of tourism produces a series of new questions which must not remain unanswered. All authorities should act with a single objective in mind so we hope that this monograph will serve the purpose.